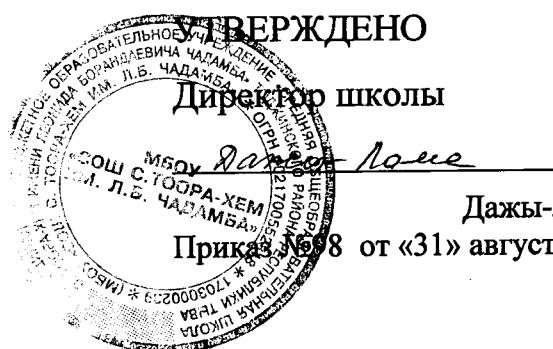


МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Управление образования Администрации Тоджинского района

МБОУ «СОШ с.Тоора-Хем им.Л.Б.Чадамба»



ПРИКАЗ

Директор школы

Дажы-Лама Л.А.

Дажы-Лама Л.А.

Приказ №8 от «31» августа 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного курса «Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 10 классов

Тоора-Хем 2023

Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ
(кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарыңга)

Кызыл – 2021

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик	3
Эртемнің ниіти характеристиказы.....	9
Эртемнің планда туружу.....	12
Төрээн (тыва) чогаал эртемін шінгээткенинің планнаттынган түннелдери.....	13
Эртемні шінгээткенинің түннелдерін хынаарының системазы	19
Эртемнің ужур-утказы	28
Тематиктиг планнаашкын	54
Кичээлден дашкаар ажил-чорудулга	66
Өөредилге программазын сорулгазын боттандырап байдалдары	68

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөрөдилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртеминге чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдилге кезээнде өөрөдилгениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар ужурлуг түннелдерге даянып кылдыңган. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдилгениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил катгыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырыңа өзек хоойлу, доктаалдар:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-1 «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Программада кол ниити өөрөдилгениң 10-11 класстарыңа «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөрөдириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы ботгандырар ажыл-чорудулга тодараттынган, өөрөдилге планында эртемниң туружу, өөрөнгениниң түннелдери, эртемниң ужур-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден

дашкаар ажыл-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулганын болгаш сорулганы боттандыраар ажыл-чорудулганың *дес-дараалашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шиңгээдир ажыл-чорудулганын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнген.

Программаның сорулгалары, ону боттандыраар ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштут, амыдыралче делгем көрүштүт, харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөредилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шиңгээдип, сайгарары «Филология» эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөредириниң айтырыглары дыл эртеминин сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң кол сорулганы:

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонуургалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан меделердини-биле шиңгээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

– чечен чогаал дээрге авторнун бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүн бир хевири деп билигни делгем шингээдирин база тыва чоннун ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

– уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; омур-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

– тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

– бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

– номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кышыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзуу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

– тыва литератураның хөгжүлдезинин оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонуургаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

– өске чоннарның культуразын сонуургаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрин билдиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонуургалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээлеңинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар органы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунуң болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнуң кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунуң, дыңнакчының, күүседикчиниң, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскерттип, кадагалап база дамчыдып билири; шийтпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүкке (коллективке) чугааның байдалдарыңга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогуумчалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтуг билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыы, ынчангаш ужур-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарыңга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнеп (модульдуг), ниити болгаш кызы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг ужур-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, бүгү талалыг сайзырангай, шын кижизиттинген, чараш мезү-бүдүштүг, чогаадыкчы

арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттуң, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрээн (тыва) чогаал эртемин төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып, бот-тускайлаң шиңгээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрээн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогумчалыг түңнел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишкиннер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредири төөгү-хронологтут угланыышкынныг. Класс бүрүзүндө бердинген темаларны шиңгээдирин чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы, мөөңнеп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдиң сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шиңгээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У. Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М. Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-

оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажил-херээн өөренири көрдүнген.

«Төрээн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ *проблема-темалыг улуг кезектерге* чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу-чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үне дугайында бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлери) уругларның медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

Кезек «КИЖИ»

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй-ниити аразында кол кезек – *кижи* дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектиң 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда *кижини* чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» овор-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: *ниитилел чергелиг салдарлыгы, чуртталганың деңгели, ажил-чорудулганың угланыышкынны.*

Тыва ниитилелдиң чаңчылчаан амыдыралыга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар *кижини* көргүзерде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарыга чагыртып, соора, частырыгыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» овор-хевири чуруттунуп келир.

Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кежигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң-биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрелдерниң, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижиге төрелгетен чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын доргүл-торелин дозээр, аразында эпитет-демниг, деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-ниениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (улугларның болгаш бичиилерниң база аажы-төлдүң аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүле болгаш дөргүл-төрел аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарыга эр кижиниң салдарын,

өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарынга болгаш өг-бүлеге аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медресеп билирин, тодаргай болгаш ниити, түннээр, хуузунда тускайлаң онзагай болуушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскен чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижини – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонуургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиниң болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнүң эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шиитпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалыга тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиниң болгаш бойдустан аразында кандыг харылзаалы тыварадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурун дээш о.ө. айтырылгаларга харыларны бээринге дузалаар.

«Кижини – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиниң болгаш бойдус, бойдустан шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырылгалары, бойдустан чүгле ажыглаарынче уланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырылгаларын чидиг көдүргөн чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»

Тыва литературада социалисттик реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалисттик реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланышыкынныг) коргүскен чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңгелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннары», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган.

Дараазында билиишкиннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижиниң төөгүдө туружу, салдары», «кижиниң амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижиниң хостуг эргелии» чогаалдарның социал-төөгүлүг угланыышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларның төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шиңгээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонуургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырының чугулазын айтып турар.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 204 шакта өөредирин көрүп турар.

Универсалдыг профилдиг (вариант 2) угланыышкынныг класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак; 11 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак.

2. ТӨРӨЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түңнелдери.

Бот-гускайлаң түңнелдери:

– чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажыл-ижиниң кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннуң культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

– тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылгазын делгем шиңгээдип алыры;

– аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарның ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;

– биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;

– кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияның чоннарының чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түннелдери:

– чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түннелдери чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнеп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;

– бот-тускайлаң ажылдаарыңга деңнээр аргаларны ажыглап билири;

– угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шийтпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программаның шиңгээдириниң метапредметтиг түннелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганыңга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;

– ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;

– өөрсдилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;

– бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттут эвес, курлавырларны үнелээр;

– сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шийтпирин күүседирин планнап билир;

– салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түннелдин медресеп, мөөңнеп билир;

– бодунуң ажылын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;

– бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алыр.

Өөредилгени угаап шингээткенин бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– сорулгаларны шийтпирлээринге түннээр аргаларны тывар, ооң ишгинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;

– медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;

– бижимел медээ барымдааларда илереткен боттук сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзөрдө, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;

– өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзөр болгаш бадьткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанның хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;

– өөредилге эртеминиң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;

– биликте хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;

– угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресеп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;

– бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;

– дсңнээр, дсңнштирер, бөлүктээр;

– планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

– албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алыр;

– бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалыга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүтжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылып, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одурут дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түннелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түннөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түннелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шингээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түннээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнун шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш уjur-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшकिनиг утка-хөөнүнден, эстетиктиг уjur-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланыышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунун үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейиш, чурт-ишчилел библиотекаларның, тоогүлүг документилерниш, дээш о.в. курлавырларын ажыглаар);*

– *чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойтуларын болгаш авторнун онзагай субъектилик шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;*

– *чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;*

– *эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.*

Доозукчу:

– *делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружсу болгаш ужурутказын;*

– *амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;*

– *эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде*

Интернет четкизи;

– *чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;*

– *XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл-чорудулга дугайында;*

– *чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;*

– *литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;*

– *тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.*

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– *теория билишкиннерин ханы өөренир;*

– *чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээтип алыр.*

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИН ХЫНААРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫ

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемни шиңгээткенин түңнээри өөреникчилерниң өөредилгени ханы угаап-шиңгээткенин болгаш шиңгээткен арга-мергежилдерин херек кырында ажыглап билирин *бот-тускайлаң, метапредметтиг болгаш предметтиг* түңнелдер-биле тодарадыр.

Ортумак ниити өөредилгениң ӨФКС негелделерге дүүштүр бир аай хыналда эге диагностика, *шилчилге аразының үезинде* (өөренип эрткен ниити теманы шиңгээткен соонда, улдуңнар аразында) болгаш түңнел чадаларда күүседир ажылдардан тургустунар. Өөреникчилерниң күүсеткен турар ужурлуг ажыл-чорудулгаларына даянып, билигниң деңгелин бедидер сорулгалыг арткан ажылдар бедик түңнелдер чедип алырынче угланган, хемчээл болгаш хыналда талазы-биле чоорту нарынчыыр.

10-11 класстарга Программаның кезек бүрүзүндө бердинген ажыл-чорудулга чогаал эртеминге уругларның шиңгээдир ужурлуг билиин, арга, мергежилин долу хынаар арганы берип турар. Төрээн (тыва) чогаал кичээлдеринге аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. Оларны шилчилгелиг хевирниң хыналда ажылдары (тодаргай үеде болгаш тема (улдун) аразының) болгаш ниити хыналда ажылдар деп чарып болур.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажылдар өөренип турар чогаалын ханы билиринче, окур-хевирлерге характеристика берип, калбак чогаалдарның сөзүглелдерин сайгарып билиринче, шиңгээлгелерин тус-тус эгелерин (окур-хевирлерни, үзүндүлерни), шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын сайгарып билиринче угланган; план, тезис, төлевилелдер, шинчилел ажылдар кылыры дээш оондаа өске болур.

Тодаргай үеде хыналда ажылдарның хевирлерин чижеглей берип турар: өөренип турар чогаалының сөзүглелин билири, окур-хевирлерге характеристика берип билири, калбак чогаалдың сөзүглелин сайгарып билири, шиңгээлгелерин үзүндүлерин сайгарып билири, шүлүк чогаалын долу сайгарып билири; план, тезистер; шинчилел ажылдар, төлевилелдер тургузуп билири, төлевилел-биле долу ажылдап билири; аянның номчулганы күүседип билири.

Хыналданың хевирлери:

- аас-биле долу харыы бээри;
- бот ажыл, удур-дедир хынажыр ажылдар;
- өөренип эрткен чогаалдарыңа хамаарышкан тест-биле ажылдар;
- дебаттар, дискуссияга киржири, ниити айтырылгаларга аас / бижимел харыылаары, литературлуг диктант дээш о.ө.

Шилчилге аразының үезинде ажылдарның хевирлериниң чижеглей берип турары: чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазыңа хамаарышкан аас болгаш бижимел ажылдарны күүседире, чогаадыкчы ажылдарны чорудары, литературлуг маадырлар мурнундан сөс алыры дээш о.ө.

Хыналда ажылдарның хевирлери:

- өөренип эрткен темаларыңа хамаарышкан тест-биле ажылдаар онаалгалар;
- хыналда ажыл;
- чогаадыкчы ажылдар (чогаадыг бижиири).

Түннел хыналда ажыл төрээн (тыва) чогаал эртеминге чогаадыг бижиири.

Практиктиг болгаш хыналда ажылдар

Тест

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарышкан билиин хынаар тест хевириниң болгаш тодаргай үеде сайгарылгалыг хыналда ажылдар, оон аңгыда шиитпирлээри чугула кандыг-бир айтырыгта хамаарышкан хыналда ажылдар хевирлери.

Тест ажылдарны хынаары

«5» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 90-100 % шын харыылап турар болза, салыр;

«4» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 78-89 % шын харыылап турар болза, салыр;

«3» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 60-77 % шын харыылап турар болза, салыр;

«2» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 59 % эвээш харыылап турар болза, салыр.

Чечен чогаал сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары

Бо хевирниң ажылын кандыг-бир чогаалды, чижээлээрге, роман, шии азы шүлүглел, төндүр өөренип турар үезинде эрттирер.

Ажыл бүгү талалыг угланышкынныг болганындан өөредилге аңгы-аңгы сорулгаларлыг: литература-сайгарылгалыг болгаш литература эртеминге хамаарышкан сөзүглелдерни номчуп, медреселдиг-биле билип турары, оларны шын ажыглап билирин хевирлээри, чечен чогаалдарга хамаарышкан сайгарылга-шүгүмчүлел, сайгарылга-үнелел кылып, бодунуң амы-хууда бодалын, туружун бадыткалдыг илередип билир, монолог хевиринге бодалдарын аас болгаш бижимел чорударын сайзырадыры, критиктиг статья бижииринге өөренири дээш о.ө.

Класстың, класста өөреникчилерниң тус-тус онзагай сайзыралынга, сонургалдарынга, күүседип шыдаар хары-шинээнге дүүштүр ажылдар ниити, бот-тускайлаң азы бөлүктээн бооп болур.

Чогаадыг

Чогаадыг – өөреникчилерниң билиинге даянып, дылының сайзыралын илередир, бодалдарын шын, дес-дараалашкак илередип билирин хынаар, угаап-боданышкын шинчилиг бижимел ажылдарның бир хевирин.

Бижимел ажылдарны күүседире бердинген темадан, ажылдың хевиринден (хыналда ажыл, кичээл үези дээш о.ө.), сорулгалардан, кандыг түңнелдерлиг болурун даап бодап турарындан хамааржыр.

Чогаадыг дараазында билиглерни хынаар:

а) теманы ажыдып билири;

б) чогаадыгның темазынга база сорулгазынга дүүштүр бодалдарны бадыткалдыг чижектерлиг дес-дараалаштыр илередип билири;

в) дылдың ажыглалының өй-чижээн болгаш шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири.

Чогаадыгны үнелээри:

Кандыг-даа чогаадыг ийи демдек-биле үнелеттинер: *биргизи* – утказы болгаш дылының бижээн аянынга дүүшкээ, *ийигизи* – орфографтыг, пунктуациялыг шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири, чазыг чок бижээни болгаш дылдың ажыглалының өй-чижээн билири.

Чогаадыгның утказы дараазында негелделерге дүүштүр үнелелеттинер:

- тема болгаш кол бодалдың дүгжүп турары;
- теманы долу ажытканы;
- барымдаалыг чижектери шын;
- бодалдарның дес-дараалашкаа.

Шын бижээнинге үнелел:

- домактарда сөстөрни болгаш домак тургузуун шын ажыглап билири;
- чугааның аянынга дүүшкээ болгаш сагыш-сеткил илередишкенинин аянны;
- сөстөрнүң болгаш бадыткалдыг чижектернүң шын эвес ажыглалы.

Шын бижилгеге үнелел өөрсникчинин кылганы частырыгларның санындан илерээр (орфографтыг, пунктуациятыг болгаш грамматиктиг).

Шын бижилгени үнелээри:

«5» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды частырыг чок азы 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуациятыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«4» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуациятыг азы 1 орфографтыг, 3 пунктуациятыг азы 4 пунктуациятыг азы 3 орфографтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«3» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 4 орфографтыг болгаш 3 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг, 5 пунктуацтыг азы 7 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«2» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды «3» демдекке салыр негелделерден хөй частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

Чаңгыс дүрүмге частырыглар катаптаттына берген таварылгаларда, частырыгны чаңгыс деп санаар.

Бижимел ажылдың утказын болгаш бижимел частырыгларын үнелээри:

«5» демдек. Чогаадыгның темазы дүгжүп турар, барымдаалыг частырыглар чок, сөзүглелдин утказы дес-дараалашкак, дылы байлак, домактарның тургузуу хөй янзылыг, сөс каттыжышкыннарын чиге ажыглааны, ажылдың стильге дүгжүп турары, сөзүглелдин дылының аянны.

«4» демдек. Чогаадыгның темазы долузу-биле дүгжүп турар; барымдаалыг частырыглар чок, утказы дес-дараалашкак бижиттинген; дыл-домаа байлак, домактарның тургузуу хөй янзы ажылаттынган, сөс каттыжышкыннарының ажыглалы тода; стиль болгаш сөзүглелдин дылы чүүлдешкек, ынчалза-даа бичии-ле частырыг эскертинип турар.

«3» демдек. Чогаадыг темазындан үнүп турар; идеяны чырытканы шын, ынчалза-даа ында кезекте шын эвес ажыглан барымдаалар бар; сөзүглелде бодалдар дес-дараалашкак эвес, сөс курлавыры чегей, домактарның тургузуу чаңгыс аай, шын эвес сөс каттыжышкыннары таваржып турар; чугааның, сөзүглелдин аяны дүүшпейн турар; ниитизи-биле ажылдың утказында 4-тен хөй чазыглар, 5 хире чугаа чазыглары бар.

«2» демдек. Чогаадыг темазынга дүүшпес; хөй барымдаалыг частырыглар бар; бодалдар дер-дараалашкак эвес, үзүк-чазык, оларның аразында харылзаа чок, шын эвес сөстөр каттыжышкыннары бар; сөс курлавыры чегей, домактар бөдүүн, тургузуг аайы-биле чаңгыс аай хевирниң домактары катаптаттынып турар; чугаа болгаш стиль аяны чүүлдешпейн турар. Ажылдың утказында 6-дан хөй шын эвес чазыглар, 7 чугаа чазыглары бар.

Тайылбырлар.

1. Чогаадыгны үнелеп тура, өөреникчинин ажылдап билиринин бот-тускайлаңын, тус-тус аянын янзылыгын, ажылдың тургузуун болгаш дыл-домааның тургузуп билирин кичээнгейге алып. Ажылды бот-тускайлаң угланышкынның, онзагай чырытканы дээш бирги демдээнге бир баллды салып болур.

2. Чогаадыгда теманы долу ажытпаан, өске негелделерни күүсеткени ортумак таварылгада, чүгле утказы болгаш дыл-домаа дээш, бирги демдек эки үнелел албас.

3. Чаңгыс аай дүрүмге дүүшкөк улуг эвес частырыглар болгаш өөреникчинин бодунуң эдип каан частырыглары чогаадыгның демдээн үнелээринге хамаарылгалыг.

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга – бот-тускайлаң башкарнып ажылдаар аргаларның бирээзи, мурнунда салдырган сорулгаларыңа дүүштүр өөреникчилерни тус-тузунда боду ажылдап өөренирин чаңчыктырар ажылдарны бирээзи.

Төлевилел кылыр ажыл өөреникчилер бот-боттарының аразында таарымчалыг харылзажып билир (найыралчы, ажыл-ишчи байдал), медээ-харылзажылгага өөредилгениң чаа технологияларын ажыглап шыдаар арга-шинээн ыяк билирин сайзырадыр.

Төлевилел кылып ажылдаары – шинчилел ажылының бир хевири; шинчилеп ажылдаарының аргаларын, тускай уг-шиин теория болгаш херек кырында күүседип билирин хевирлээр. Шинчилеп өөренир ажылдарның аргаларын шингээдиринге дузалаар.

Төлевилелди үнелээри

Төлевилелдин уjur-утказы үнелээри:

- теманың бүгү талазы-биле ажытканы;
- чыгдырган медээниң уjur-утказы үндезинниг, билдингир;
- чуруктар онзагай, системниг чыып кылдырган;
- слайдылар чурум ёзугаар шын чыып салдырган;
- чогуур түнелдер кириген слайд бар;
- ажыглаан бүгү ажылдар дугайында библиография кылдырган.

Презентацияның каасталгазы:

- *ништи дизайн-каасталга* – презентацияның уjur-утказының угланышкыны шын, эстетиктиг өй-чижекке дүгжүп, ажылдың уjur-утказы презентация-биле дүүшкөк, карышкактар чок;

- *диаграмма болгаш чуруктар* – презентацияда көргүзүглер билдингир болгаш ажылдың уjur-утказы-биле дүгжүп турар;

- *сөзүглел, өң, дөжек* – сөзүглел номчуттунгур, чараш, дөжек фон графиктиг чурулгалар-биле дүгжүп турар;

- *даңзы болгаш таблицалар* – даңзы болгаш таблицалар презентацияда чөптүг болгаш чурумга дүүштүр киригген;

- *айтылга* – айтылга шупту көстүп турар.

Төлевилелди камгалаары:

- өөреникчинин чугаазы чарт, ажылдың утказынга дүүштүр дес-дараалашкак;
- өөреникчи бодунуң ажылын эки билир.

Төлевилелди үнелээринин байдалдары:

1. Ажылдың бижиттингенинин чылдагаанын болгаш сорулгазын тодараткан, сорулганы чедип алырының байдалдары болгаш угланышкыннарын, теманың херек кырында ажыглалының чугулазын илереткен (бедик демдээ – 5 балл):

- төлевилелдин сорулгазын күүседире тодараттынмаан – 0 б.;
- төлевилелдин сорулгазы тодараттыган, ынчалза-даа ону чедип алырының угланышкыннарын, ажылдарын көргүспээн, ажылдың планы чок – 1-2 б.;
- төлевилелдин сорулгазын тода чырыттыган, сорулганы чедип алырының ажылдары тодаргай планныг, ажыл шын болгаш план ёзугаар дес-дараалашкак кылдыган, херек кырында ажыглап болурунун үнелиин тодараткан – 3-5 б.

2. Төлевилелдин уjur-уткалыг кезээнде киирген медээлер долу, янзы-бүрү үндезиннерлиг (бедик демдээ – 3 балл):

- библиография чок – 0 б.;
- библиографияда медээ шоолуг хөй эвес – 2 б.;
- ажыл долу, янзы-бүрү үндезиннерден алган медээлерлиг – 3б.

3. Төлевилел чогаадыкчы болгаш сайгарылгалыг хамаарылгалыг кылдыган, ажылдың хемчээли, ажылды күүсеткенинин чаа уг-шии билдингир (бедик демдээ – 7 балл):

- ажыл сайгарылга, түннел чок, бот-хуузунда чогаадыкчы арга-шинек ажыглагтынмаан – 0 б.;
- ажыл шинчилел эвес, а чүгле чурумал шинчилиг, чогаадыкчы ажылдаар арга-шинээ чырыттынмаан – 2-3 б.;
- ажыл ханы угаап боданышкынның, сайгарылгалыг болгаш төлевилелде көдүртүнген айтырыгларга, кол бодалга, шийтпирлээр аргаларга хамаарыштыр автордан онзагай, чогаадыкчы хамаарылга илереттинип турар – 4-7б.

4. Төлевилелге хамаарышкан отчётту кылырынга каасталга болгаш немелде көргүзүг материалдарны шынарлыг киирип турар (бедик демдээ – 5 балл):

- отчет чок азы кылдыган шынары багай – 0-1 б.;
- отчет аас-биле, көргүзүг материалдары чок бердинген – 2-3 б.;
- отчет презентация хевиринде азы сөзүглелдиг файлда бердинген – 4-5 б.

5. Ажылдың сайгарылгазы болгаш түннелдери бердинген (бедик демдээ – 6

балл):

- ажылдың сайгарылгазы чок – 0 б.;
- ажылдың сайгарылгазы чедингир эвес, кырындан кылдынган – 1-3 б.;
- ажылдың чорудуу долу, көскү, түңнелдерни сайгарып тургаш, кылдынган – 4-6 б.

6. Авторнуң бот-хуузунда сонuurгалы, ооң ажылга хамаарылгазы тодаргай, бот-хуузунда ажылдап билири (бедик демдек – 4 балл):

- авторнуң идепкей чок ажылдаанын илередип турар хоолгалаан ажылдарның бары – 1-2 б.;
- ажыл бот-тускайлаң, ажылга сонuurгалдыын, бадыткап турар авторнуң бодунуң ажылдарын болгаш арга-сүмелерин киирген – 3-4 б.

Телевилелге ниити демдек – 30 балл.

Телевилелге ниити түңнел демдек:

«5» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 27-30 баллды ап турар.

«4» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 21-26 баллды ап турар.

«3» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 15-25 баллды ап турар.

«2» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 50 % баллдан 14 баллды ап турар.

Аас-биле харыыларны үнелээри

Аас-биле харыыларны үнелээринге чогаал эртеминге хамаарышкан быжыг болгаш ханы билиин чугулага алыр.

Шын түңнелди үндүреринге, демдек салырынга харыыларның дараазында хевирлери турарын сүмелеп турар:

- айтырыгларның утказын билип турары, чидии-биле көдүргөн айтырыгларга харыыларның дүгжүп турары;
 - харыыларынга чогаал дугайында немелде, шын барымдаалыг медээлерни киирип, шээжи-биле үзүндүлерни чугаалап билири;
 - бодунуң бодалдарын бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдып, түңнелдерниң үндезинниин тодарадып, чугаалап билири;
 - харыызынга херек терминнерни болгаш билиишкиннерни ажыглап билири;
 - харыызының тургузуунуң тода илереттинери;
 - аянынг номчулганы күүседип билири;
 - бодалдарның чиге болгаш тодаргайы, чугааның бедик билиглии.
- «5» демдек. Өөреникчи шиндгээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билир;

болуушкуннарның, маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын холбаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир; харызынга чогаал сөзүглелин чөптүг кириштирип билир; төөгүлүг үе-биле чогаалды холбаштырып билир; монолог чугааны хостуг күүседип турар; чогаалды сайгарып тура, литература-теориялыг билиин, чаңчылын, арга- мергежилдерни чөптүг ажыглап билир, чогаал сөзүглелин түңнелдер бадыткаарынга кириштирип билири.

«4» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билирин бадыткап турар; маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын харылзаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң ужур-утказын тайылбырлап билир. Бодунуң үзел-бодалын, түңнелдерин чогаалдың утказын бадыткап харыылаары, монолог чугааны күүседип билир, ынчалза-даа харызында 2-3 частырыгларны кылып турар.

«3» демдек. Өөренип турар чогаалының утказын, сөзүглелди ниитизи-биле билип, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарылгага ажыглап, чогаалда кол бодалды илередип турар, ынчалза-даа билии чогаалды долу сайгарарынга четпейн турар. Харызында элээн каш частырыглар бар, түңнелдер бадыткаарынга сөзүглелди билири чегей, бодунуң харызынга ажыглап шыдавайн турар, номчуурунуң өй-чижээ деңнелге дүүшпейн турар.

«2» демдек. Чогаалдың утказынга дүүштүр өөрөнгөн чүүлдерни билбейн баар, билии кызы бооп турар; кол маадырларның аажы-чаңын, кылдыныгларын болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының ужур-дуказын чогаалдың кол бодалынга шүүштүрүп база эстетиктиг ужур-утказын ажыдып шыдавайн турар, монолог чугааны күүседиринге бергедээр, сөс курлавыры чегей.

Бижимел болгаш хыналда ажылдарны үнелээри

«5» демдек. Өөреникчи ажылды чазыг чок күүсеткен азы 1 улуг эвес частырыгны кылган.

«4» демдек. Өөреникчи ажылды долу кылган, ынчалза-даа 1 улуг эвес азы 1-2 чазыг кылган.

«3» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын кылган азы 2 улуг; азы 1 улуг болгаш 1 улуг эвес чазыг болгаш 1 четче эвес хары бар; азы 2-3 улуг эвес чазыгларлыг; азы 1 улуг эвес чазыг болгаш 3 долу эвес хары бар; ажылда частырыг чок, ынчалза-даа 4-5 четче эвес хары бар.

«2» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын күүсеткен, 3 демдек салыр өй-чижектен хөй частырыгларны кылган.

Тайылбыр: Өөреникчинин ажылы онзагай, бот-тускайлаң чогаадыкчы күүсеткен болза, башкы 1 баллды немей салып, бедик деңгелге үнелеп болур.

4. ЭРТЕМНИҢ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемниң ужур-уткалыг кезээнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шингээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыг тыва чогаалдарны база Тываның орус дылда бижип чоруур чогаалчыларының база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарның тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шингээдир.

10-11 класстарга өөренир чогаалдар

Дайын соонда чылдарының тыва чогаалдары (1946 – 1956 чч.):

Проза. **И.У.Бадра.** Роман «Арзылаң Күдерек». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман «Чүгүрүк Сарала». **О.К.Саган-оол.** Роман «Деспестер». **С.А.Сарыг-оол.** Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу». **С.К.Тока.** Роман «Араттың сөзү».

Шүлүктөр. **С.Б. Пюрбю.** Шүлүктери: «Чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнге», «Чуртталганың аялгазы», «Белек», «Күскү сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг»; шүлүглели: «Үем болгаш үе-чергем дугайында». **С.А.Сарыг-оол.** Шүлүглелдери: «Алдын-кыс», «Чараш карак». **С.О.Тамба.** Шүлүктери: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». **К.Ч.Тоюн.** Шүлүктери: «Ыраажы кыс», «Көгерим».

Тыва литератураның хөгжүлдери (1957 – 1985 чч.):

С.А.Сарыг-оол. Шүлүктери: «Ынакшыл», «Өскүстүң чалбарыы». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Шүлүк: «Сонеттер». **С.С.Сюрюн-оол.** Шүлүктери: «Көк-көк даглар», «Ак» («Ак»). **С.В.Козлова.** Шүлүктери: «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».

Драматургия. **К-Э.К.Кудажы.** Комедия: «Долуманың хуулгаазыны».

Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында (1986 – 1990 чч.):

Проза. **Э.Л.Донгак.** Роман «Эрги хонаштар». **К-Э.К. Кудажы.** Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». **Ш.Д.Куулар.** Роман «Баглааш». **В.Б.Монгуш.** Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман-эссе «Буян-Бадыргы». **С.С.Сюрюн-оол.** Тоожу «Ногаан ортулук», Роман «Тывалаар кускун». **Е.Т.Танова.** Тоожу «Дошкун чылдарның чазы». **В.У.Хомушку.** Чечен чугаа «Мончарлыг кижиги».

Шүлүктөр. **А.А.Даржай.** Шүлүктери: «Далайны мен караам-биле көрбээн мен», «Хемнер бирде...», «Игил ызы». **М.Б.Доржу.** Шүлүктери: «Тыва аьттар», «Ава сүдү». **И.Б.Иргит.** Шүлүктери: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен». **Ю.Ш.Кюнзегеш.** Шүлүктери: «Саргатчай», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» («Ожук даштары» деп номдан), «Тожу кижиги хоорайда», «Арат оглу ужуп үндү», «Шүлүктөрнүн дөзези». **В.С.Серен-оол.** Шүлүктери: «Мээң Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». **А.У.Күжүгет.** (лит.псев. Үержаа А.) Шүлүктери: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

Драматургия. **А.А.Даржай.** Трагедия «Четкер четкизи».

Эде тургузуушкун соонда чылдарда тыва литература (1990 – 2005 чч.):

А.А.Даржай. Шүлүк-проза «Дазыл». **К.Б.Монгуш.** Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». **М.М.Дуюнгар.** Чечен чугаалары: «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс». **А.С.Бегзин-оол.** Шүлүктери: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагыгы», «Философ». **Э.Б.Мижит.** Шүлүктери: «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүжүүшкүннүн дүрүмү»; драма «Иениң ынакшылы».

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының чогаалдары
(допчулал)

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчылары: В.Ермолаев, А.Пахомов, Н.Сердобов, А.Емельянов болгаш о.ө.

Херээжен чогаалчылар: С.Козлова, Г.И.Принцева, Э.Б. Цаллагова.

Тыва дылче очулдуртунган орус литература

1. **С.А.Есенин.** Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир...» (очул. М. Доржу).

2. **М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктөр «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» (очул. М. Кенин-Лопсан).

3. **А.С.Пушкин.** Шүлүктөр «Тураскаал» (очул. С. Пюрбю), «Сибирьже» (очул. С. Сарыг-оол), «Хоругдаттырган кижиги» (очул. Ю. Кюнзегеш). Шүлүглел «Евгений Онегин» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

4. **Т.Г.Шевченко.** Шүлүктөр «Дүш» (очул. С. Сарыг-оол), «Чагыг» (очул. С. Пюрбю).

5. **С.П.Щипачев.** Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» (очул. К-Э. Кудажы), «Кызыл» (очул. С. Пюрбю).

Россия чоннарының литературазы

1. **Муса Джалиль.** Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры» (очул. М. Доржу). «Хоругдаткан» (очул. М. Доржу).

2. **А.О.Адаров.** Шүлүктөр «Көшкүн кижилер» (очул. А. Даржай).

3. **Л.Н.Арбачакова.** Шүлүктери: «Кырган-авам сактыгышынында», «Мээн черлерим» (очул. И. Иргит).

4. **Р.Г.Гамзатов.** Шүлүктөр «Төрээн дыл» («Мой Дагестан» деп номдан (очул. Л. Ооржак).

5. **Н.Е.Бельчегешев.** Шүлүк «Ырлап чор мен» (очул. И. Иргит).

6. **И.Т.Кузнецов.** Очерк «Тыва эки турачы кыстар» («Саяндан Ровно чедир») (очул. К. Кудажы).

7. **М.И.Чсбодасв.** Чечен чугаа «Крепин» (очул. В. Монгуш).

Даштыкы литература

1. **Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оол).

2. **У.Шекспир.** «Сонеттер» («Сонеты») (очул. Ч. Куулар). Трагедия «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

3. **Ч.Галсан.** Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак).

Литература теориязы

Роман. Тыва чогаал сайзыралының чылдарында роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзырап келгени. Жанрларның янзылыгы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, социал-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.

Тыва литературлуг критика. Тыва критиканың төрүттүнгени. Тыва критиканың сайзыралының оруу: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилер: Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа. Амгы үеде тыва литературада критиканың сайзыралы.

Литературлуг жанрларның онзагайлары:

- эпос (тоожуушкун принциви, поэтиканың онзагайы, жанрның янзылары);
- лирика (ужур-утказы, бижиттинген объект болгаш субъект, хөй янзылыгы);

– драма (жанрның тургустунганы, ооң шынарлары, ужур-утказы, драманың эпостан болгаш лирикадан ылгалы, жанрның хөй янзылыгы, драманың классиктиг тургузуу).

Авторнун амыдаралды чуруп көргүзерде, ажыглаар аргаларының бирээзи – чогаалдың дылының онзагайын пингээдири (метафора, метонимия, диригжидилге, деңнелге, эпитет болгаш о.ө.). Лириканың тургузуун, дылының онзагайын сайгарары (хостуг аян (белый стих), верлибр, рубай, сонет болгаш о.ө.).

Аяннажылганың ужур-дуказы, ооң үннерни аяннаштырарыңга болгаш чогаалдың тургузуун, ужур-утказын илередиринге салдары, аяннажылганың аргалары, *ритм, строфа, стопа* деп терминнер-биле ажыл.

10-гу класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниң ужур-уткалыг кезээ Кирилде

XX вектиң эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкиннери.

Тыва литератураның үндезилекчилериниң болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-дилогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиясы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарыңга чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарыңга салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К.-Х.Тока – көскү күрүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очскрттери: «Хөлсчиктиң човулаңы», «Мээң сактыгышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чаада канчаар тургустунуп

турарын, араттарның ажыл-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуу хайгааралдарына даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шиин чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктериниң онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөгө». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктериниң онзагайлары болгаш тускай аянныы.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильминиң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажыл-ижиниң дугайында литература-критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тоожунуң автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-диалогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижини чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннуң амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың омур-хевири. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өннүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилди.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш овор-хевирлер дизайиниң бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чуганың автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның овор-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтун чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттуушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдириңде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижини Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш овор-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың овор-хевирлери, оларны өске овор-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажыл-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, культуразыңга хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажылдакчызы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен ужур-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжетиниң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалы. Тыва литературада романның ужур-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлыгы.

Салчак Өдеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, ооң аас чогаалы-биле сырый холбаалыгы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгиниң онзагайы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С. С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыгын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдуң чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдуң хамааты туружу, бойдус лириказы. Төрээн черин алгаан шүлүктериниң онзагайы: «Кок-кок даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижиниң амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалыгының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткениниң онзагайы. Романның адының символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланышкынныы. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының уткашынарының чидип турары – романның кол чидиг айтырыы. Кускуннуң овор-хевиринің символиктиг уjur-утказы. Чогаалда детальдарның уjur-уткалыы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының уjur-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун овор-хевири, ооң тыва чоннуң чаңчылчаан культуразынга хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кежигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктериниң аас чогаалы-биле холбаалыы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрээн черинге хамаарылга болгаш өгбелерниң бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалыы.

Шүлүктер. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалдыы.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнген төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың овор-хевири. Тыва кижиниң амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннуң Кызыл Шеригте дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажилдакчызы Буян-Бадыргының овор-хевири чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уран-чечени, бижиттингениниң онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештиң шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарынга Ю. Ш. Кюнзегештиң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрээн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының

маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиясы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөргөң дөзө», «Арат оглу ужуп үнгөн», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга кириген чаа үлүг-хуузу, үштээн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, ооң төөгүлүг үндөзүнни. Башкызы С.Б. Пюрбюге мөгөйиг. Лириктиг маадырның омур-хөвири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктөри: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктөри: «Салгын хөмө», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктөри: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагырганының ниити характеристикасы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг кириилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициясы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрээн черге ынакшыл, ооң салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрээн чон дугайында бодалдар. Чоннун хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүг күзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктөри: «Улуг-Хөм», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтун, В.Кожевниковтун, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темасы, Тыва чурттун, тыва чоннун амыдыралында үндөзүн өскерилге чоруп турар үеде, фронтучу шүлүкчү Степан Щипачевтун келгени болгаш ажыл-чорудулганының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературазы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдөзүнгө А. О. Адаровтун киржилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематикасы. Көшкүн чоннун амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндөзилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкынниң тургустунарынга, шор литератураның

сайзыраарыңа чогаалчының кириген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрээн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыгы, чогаалчының чүректин ханызындан көрүжү. Төрээн дылыңа, төрээн ёзу-чаңчылдарыңа, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев. Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кижигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартилдин омур-хеирлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омур-хевири.

Чоннун чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени.

Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда

Э.Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактын төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүңс хамааржыр күчүлүг улуг балык-билс демисли. Чогаалдың кижизидилгелиг умур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөзү. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртеминин умур-уткалыг кезээ
Кирилде

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннун» чалгынының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшकिनер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазынга, чоннун ёзу-чаңчылдарынга болгаш тыва дылга сонуургалы.

Өзек темалар: кижиге болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының ужур-утказы, сөстүн хостуу, өг-бүле, чогаалдарда шүгүмчүлээшкин темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.-К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнге. Улустун аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлы.

Литературлуг каттыжышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралынга кириген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булун», «Ырак булут», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының ши чогаалы. Ши чогаалдарында хүннүн чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларынга К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнун, С.П.Гудзенконун, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланышкынны. Чечен ле болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның омур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунун илерээшкени. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүге арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннун медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициясы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкиннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннуң амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемниң овор-хевири, ооң мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүледе уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижиниң овор-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнуң дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдезинде төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеясы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынныг аажы-чаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктиң овор-хевириниң «бичии кижиниң» овор-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баптактанышышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шииниң маадырлары. Долуманың овор-хевири. Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжеди. Шииниң кульминациясының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тываның Улустуң чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажыл-ижи. Шүлүктери, проза, шии чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарынга киирген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтырыгы, темазы, идеясы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, ооң аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелерниң туруштуг кижилер болурунга салдарлыгы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилерниң овор-хевири. Авторнуң үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билер, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр

айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуң салым-чаяянының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынныг чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяяныг болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг углянышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың кириген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрөөн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хсвири, амыдыралдың шынныг арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарына болгаш чаңчылдарына хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сурагылыг хамның омурунуң шынныг үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралына үлүг-

хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуң болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунуң баштайгы тыва доозукчузу.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунуң чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүгү” омур-хевирлер. Шүлүктөриң бижиттигениң онзагайы, ажык, бөдүүгү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижиниң омур-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктөри: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны.

Метиазивтиг лириканың илерээшкени. Амыдыралдың үнези, кижиге, бойдус – бо бүгүнүң уран сөскө үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннуң амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттун дайынының чылдарында тыва чоннуң патриотчу шимчээшкени.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалыгы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрээн чер, найырал, ынакшыл темазыга бижиттинген шүлүктөриниң онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктерниң чогаалдарын

очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайның ады.

А.А.Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунуң, төрөөн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг омур-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзөр арганың дээштиги. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнуң туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлериң омур-хевири.

Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүң ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырылганы. Чогаалдың жанрының онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүң идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнуң туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинде чоннуң амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчу умур-утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзөр арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиги: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктиң арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хелегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шииниң композициясы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырыыңга хамаарыштыр авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Лейпциг университетинин доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннуң бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустуң аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Чогаалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогаалдың тема болгаш идеязы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдезинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктеринин тыва аян-хөөннүү, улустуң аас чогаалы-биле холбаалы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазына бижиттинген чогаалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралына кириген үлүү. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар” деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктеринин тургузуунуң, утка-хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөңүн илередир онзагайы.

«Сыгыттын аяны» деп шүлүктүн идеязы. Сыгыт-хөөмей делегей чергелиг, тыва чоннуң уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеязы, бижиттингенинин онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижини болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгенинин онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалды.

Шүлүк «Мээн Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеязы. Төрээн чери болгаш кижиниң иштики сагыш-сеткили деп билишкиннернин дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткенинин тускай аяны.

Чогаалдың дылының уран чурумалды, улустуң аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелернин ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү.

Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржун амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның овор-хевири, чаа амыдырал дугайын медресеп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунуң оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажыл-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезинин солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аътты, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүктү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунуң, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктың овор-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлзээшкенин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың овор-хевириниң кижизидилгелиг ужур-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажыл-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг

амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңге чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг омур-хевири. Кыргач баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе оларның омур-хевири. Чогаалда символдар.

Эзим, Хадың, Чер, Кижини, Үе деп билишкиннерни улуг үжүктөр-биле бижээниниң умур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи умур-утказы.

Найрал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар»

Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыз Норжун, Кыргыз Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктөрүндө философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктөрүндө тыва дылдың байлаа, тургузуунуң болгаш жанларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катапатагынмас омур-хевирлер, дылынын чончугу, делегейи. Шүлүктөрдө лириктиг кирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг умур-уткалары.

Чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазында мөңге үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, уттуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициясынын онзагайы. Чогаалчынын шүлүк бижиир салым-чаяанынын уран аргазы. Кезектернин бижиттингенинин тус-тус аян-хөөнү, түннел мөгейиг сөстөрнүн идеялиг утказынын дээштии, йөрээл уткалыы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчу умур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарнын салдары. Дылдын уран аргаларынын ажыглалынын: лириктиг киирилделернин, адалгаларнын чажыт уткалыы, уран күжү.

А.К.Үержаанын чогаадыкчы ажыл-херээнин дугайында литература-критиктиг ажылдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарнын намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдын тема болгаш кол идеязы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугаанын тема болгаш идеялиг угланышкыны. Кол маадырнын иштики монологу. Кол маадырнын омур-хевири, «эрөк-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштики делегейинин байлаанын дээжизи». Улук кижинин болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилинин психологтук байдалын чедимчелиг чураны, авторнун салым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткенинин аргалары. Дылынын уран чурумалдыы. Чечен чугаанын философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазын ажытканынын онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарнын «баштактаныгларынын» уржуктары, орай миннишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнгөн тема, идеянын угланышкыны. Бот-тогдунар, чүгле бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстын омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижинин иштики делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдын омур-хевиринде кижилернин шынарын сиңиргени. Кол маадырнын иштики сагыш-сеткилинде чөрүлдээлер. Амыдыралдын дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырынын үскүлежиинкини.

Чечен чугаанын композициязы. Детальдарнын идеялиг умур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилернин психологтук байдалдарын шынныг чураны, угаатканы. Дылынын чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазынын делегейи. Тыва литературанын хөгжүлдезинге болгаш Тыванын уран чүүлүнүн сайзыралына Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илередининер. Шүлүктөр бижирирге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалы, төөгүлүг угланынышкынны.

Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейге, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдын чидиг айтырылгаларына хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарнын шимчээшкени, оларнын катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттин шиелери.

Символ омур-хевирлер дузазы-биле үе, кижини, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарнын ханы уткалы. Дылдын чурумалдыг уран аргаларынын (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарнын) ажыглалынын чедингири, күжү.

Шүлүктөр: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырнын сагыш-сеткилин *дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун...* деп билишкыннерге даянып чураннын онзагайы. Үенин болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг омур-хевирлери. Философчу бодалдарнын ханызы. Дылдын чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иенин чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шиинин аразында холбаа.

Аванын омур-хевири. Ава кижинин ажы-төлүнге ханы ынакшылы кандыг-даа шаптаразыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдын илерээшкени.

Шиинин бижиттингенин онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттин шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктеринин онзагайы, дылының чончузу, овор-хевирлернин хөй янзылыы. Чогаалдың тема болгаш идеязын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернин идеялиг утказы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө билишикиннер дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыыга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернин идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян.

Тыва чоннуң амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингенинин бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинин овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинин амгы амыдыралче философчу көрүжүнүң делгеми.

Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдезинге херээжен чогаалчыларның киирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелернин-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкениг ажыл-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдынович Лудуптуң, Менги Наган-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринин чыындызы: «Чер, Дээрнин кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрээн чер болгаш чоннуң салым-хуузу.

Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданышкын». Р.Лудуптуң шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш денелгелер.

Чогаалчы Меңги Ооржактын чогаадыкчы ажыл-херээ. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштээн шүлүктер, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтинң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

Тыва дылда орус литература

С. А. Есенин. Шүлүктер. «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилиниң төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоппарың литературазы

Муса Джалиль. *Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы.* Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелиниң Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевириниң патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аяннар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктерниң композициязының онзагайы.

Шүлүктери: «Кырган-авам сактыгышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литература

У. Шекспирниң чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы

Комедия – шии чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынныг барымдааларга баштак болгаш дузаашкынныг хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилерниң аажы-чаны. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынныг комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы.

Тыва литературада дузаашкынныг болгаш баштак чогаалдар.

Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар. Шүгүмчүлөп, сойгалап

кирип турар чижектер.

Символ – овор-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шыннын овор-хевирлер болгаш символдар дузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг кирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары

- Чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевир.
- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
- Чечен овор-хевир. Овор-хевирлер аайлап-баптаашкыны, овор-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
- Бир мөзүлеш овор-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң овор-хевир.
- Чечен үе болгаш девискээр.
- Чечен чогаал. Утказы болгаш хевир. Темазы. Идеязы.
- Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалы.
- Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдези: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкын, эпилог. Лириктиг кирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң овор-хевир.
- Чечен чогаалдың кол методтары
- Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
- Комедия драма жанрының хевир.
- Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
- Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
- Драма жанры.
- Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
- Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүн тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүн хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
- Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланыышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы
10 класс

Проза

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Татьянаның салымы».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Шагар-оьтта шалын».
3. Э.Л.Донгак. Чечен чугаа «Чолдак-Аңчынын чугаалары».
4. М.М.Дуюнгар. «Хөлегелер» деп чыындыдан чечен чугаалар. (шилилгелиг 2-3 чечен чугаа).
5. И.Б.Иргит. Чечен чугаа «Ажыг конфета».
6. К.Б.Монгуш. Тоожу «Шын кайдал?», «Долаан бургандан келген уруг». Чечен чугаа «Часкы хаттар».
7. К-Э.К.Кудажы. Тоожу «Ыы». Чечен чугаа «Дуруяалар – эжеш куштар». Ши «Далай дүвүндө даңгына».
8. О.К.Саган-оол. Роман «Төрээн кижилер» (шилиттинген эгелер). Тоожу «Аржаан».
9. С.А.Сарыг-оол. Роман «Алдан дургун» (шилиттинген эгелер).
10. Ш.М.Суван. Тоожу «Чагаа», «Хемчик нояны». Чечен чугаа «Хөөржү» (шилилге-биле).
11. С.С.Сюрюн-оол. Тоожулар «Авазынга даңгырак», «Өске кадай», «Кымнын огул?».
12. М.Б.Ховалыг. Барымдаалыг тоожу «Делегей шыпшыында тывалар».

Поэзия. Шүлүк чогаалы

1. А.А.Даржай. Шүлүктөр «Кижинүүрү», «Шүлүк – дириг организм». «Шүлүкчүгө». «Артыш айдызы» деп чыындыдан шүлүктөр (шилилге-биле 3 шүлүк).
2. Ч.Ч.Куулар. Шүлүктөр «Даглар аялгазы».
3. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүктөр «Ожук даптары».
4. М.К.Өлчей-оол. Шүлүглел «Тывам (2-6 эгелерден шилилге).
5. В.С.Серен-оол. «Өгже чалалга» «Өскен өөмдөн өртемчейже», «Белдир» (деп шүлүктөр чыындызыларындан шилилге).
6. О.К.Туң-оол. «Чеди-Хаан» деп чыындыдан шүлүктөр (шилилге-биле), «Үшкү эрик», «Буруулугну бурган билир»

Драматургия. Ши чогаалы.

1. Ч.Ч-Д.Ондар. Драма «Төнмээн дайын».
2. В.С.Серен-оол. Ши «Күдер аңчы».

11 класс

Проза. Калбак чогаал.

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Ховуда херээжен».
2. А.А.Даржай. Чечен чугаа «Казанак».
3. Э.Л.Донгак. Тоожу «Сыын чады» деп номдан (шилиттинген эгелер), «Эрлик оран киргеш келдим» деп номдан (шилиттинген эгелер).
4. М.Б.Доржу. «Сыргалар» деп новеллалар чыындызындан (шилиттинген эгелер).
5. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Бөрү дүнү» деп номдан (шилиттинген эгелер).
6. И.Б.Иргит. Тоожу «Кинчиниң сорбузу» (шилиттинген эгелер).
7. М.Б.Кенин-Лопсан. «Буян-Бадырғы» деп роман-эссе эгелер: «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыды», «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Министрлер Чөвүлелелиниң даргазы», «Буян-Бадырғы – ТАРН ТК-ның секретары», «Буян-Бадырғы – намчыларның идегели», Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери.
8. Б-Б.Н.Тараачы. Тоожу «Кайгал».
9. В.У.Хомушку. Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».
10. Ч.Ч-Д.Ондар. Тоожу «Мусульманнар батальону» (шилиттинген эгелер).

Поэзия. Шүлүк чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Проза-шүлүктөр «Дугуй», «Аъттыг кижии», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».
2. А.С.Бегзин-оол. «Шылгалданың үш үжүүрү» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
3. Н.Ш.Куулар. «Чырык болгаш дүмбей» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
4. А.У.Күжүгет. «Ынак-тыр мен», «Ногаан аът» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
5. М.А.Күжүгет. «Сеткилим орбазында» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
6. Э.Б.Мижит. «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле), «Туман өтгүр отчугаштар» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
7. К.Д.Натпий-оол. «Ынакшылдың сөөлгү белээ» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
8. М.Н.Ооржак. «Чөпшүл ден» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

Драматургия. Шии чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Драма «Чиргилчиннер».

Шээжилээр чогаалдар данзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадырғы».
2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».
3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».
4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).
5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).

Шүлүк «Көк-көк даглар».

6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».
7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

11 класс

1. А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).
3. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).
4. С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».
5. А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».
6. К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).
7. Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
8. В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Мээң Тывам» (шилиттинген эгелер).

5. ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

10 класс

Кезек	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилериниң ажыл-чорудулгазынын кол хевирлериниң тайылбыры
Кирилде	Тыва литератураның сайзыралы. Тыва литература XX вектин эгезинде.	2	Литература критиказынын төөгүзү-биле таныжылга; тыва литератураның сайзыраарына оон ролун тодарадыр.
«Кижин»	Салчак Калбакхөрекович Тока. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	С.К. Токагың чогаадыкчы намдарып билдингир чурт баштыңчызы, чогаалчы кылдыр өөренир. ТАР болгаш Тыва АССР үезинде чуртун ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле чогаалчынын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын холбаалы.
«Кижин – ниитилел – күрүнел»	С.К. Тока «Аратгың сөзү» ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг Ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелел»	4+1ч/с	Трилогиянын тематиказы. Чогаалдың иштики темаларын тодарадыры: өг-бүле темазы, романда омур-хевирлер системазы. Өөренип турар чогаалынын проблемазын, төөгүлүг үе, чечен девискээрин бот-тускайлаң билип турары. Тываның төөгүзүнге хамаарышкан медээлер-биле холбап, чогаалдың сайгарылгазын кылары. Литература теориязы-биле ажыл: тематика, проблематика, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер системазы, композициянын онзагайы, чогаалдың уран-чечен дышы, детальдар. Критиктиг, мемуарларлыг, тайылбырлыг ажылдардан алдынган медээлерни шып ажыглаары. Бодупун бодалып план ёзугаар тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүрген угаап-боданышкынныг чогаадыгны бижип билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижин – ниитилел – күрүнел»	С.А. Сарыг-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Өскүстүң чалбары»	3	Тыва литератураның үндөзилекчилериниң бирээзи, Тываның улустун чогаалчызы, прозачы, драматург, очулдурукчунун чогаадыкчы намдарын өөренири. «Ак-көк хемниң кижилери» деп кинонун сценарийиниң авторларынын бирээзи. Чогаадыкчы ажылынын тыва чоннун культуразы, хөй-ниитиниң амыдыралы-биле сырый холбаалы. С.А. Сарыг-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын дугайында литература-критиктиг ажылдар-биле таныжыша.
«Кижин – өг-бүлел»	Философчу болгаш ынакшыл лириказы. «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш»	1	Чогаалчынын философчу болгаш ынакшыл лириказынын онзагайларын тодарадыры. Шээжи-биле өөренген шүлүктериниң аянын номчулгазы. Лириктиг шүлүктериниң сайгарылгазы.

«Кижн – ниитилел – күрүнэ»	«Ангыр-оолдун тоожузу»	4+1ч/с	Бот-намдарлыг чогаалдын ТАР болгаш Тыва АССР үезинде ниитилел-политиктиг байдалдар-биле деңселгези. Тоожуп турарынын онзагайы: маадырнын мурнундан тоожууру, чогаалдын шын төөгүлүг үе болгаш бүгү кижн төрөлгөтөнгө хамаарышкан утказын ажыдары. Чогаалда көдүртүнгөн чугула айтырыгта, болушкуннарга, маадырларнын кылып турар ажил-херектеринге хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередип билири. Чогаалдын национал бот-онзагайын, дылынын улусчузун тодарадып билири. Чугаанын монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр угаап боданыглыг сайгарылгалыг чугааны кылып билири.
«Кижн – төөгү – амгы үе»	«Алдын-кыс» Литература теориязы: Чечен чогаалдын кол-кол методтары.	3+1ч/с	Өөрөнгөн чогаалынын төөгүлүг үе-биле харылзаалынын ажыдары. Шүлүглелдин тема болгаш идеязын, композициязынын онзагайын тодарадыры. Чогаалдын адынын символдуг утказын, кол маадырларнын овор-хевирлери тодаргайлаары. Чогаалдын композициязынын элементилери: пейзаж, портрет, интерьернин салдарын илередип сайгарары. Тыва литературанын хөгжүлдезинге литературлуг агымнарнын салдары. Шүлүглелден үзүндүнү шээжи-биле аянынг номчууру.
	А.Адаров «Көшкүн чон»	2	Россия чоннарынын литературазында болгаш тыва литературада чергелешкек болгаш чугула нарын айтырыгларын тодарадыры. Алтай чогаалчы А. Адаровтун чогаадыкчы ажил-ижи-биле таныжары, алтай литературанын сайзыралынга оон салдары. «Көшкүн чон» деп шүлүктүн тема, идеязын тодарадыры. Россия чоннарынын чогаалдарынын деңселгелиг сайгарылгазын кылыры, авторнун туружун тодаргайлаары.
	С.Б. Пюрбю. Намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Чаггыс сөс дээш»	2	Тыва литературанын үндөзилекчилеринин бирээзи С.Б. Пюрбюнун намдарын болгаш чогаадыкчы делегейинин арыннарын өөренири. Чидиг айтырыглар көдүргөн шүлүктөрүнүн утказынын делгем хемчээлди. Очулга ажылы. Төөгү болгаш литература теориязын холбаштырып шүлүктү сайгарары болгаш утказын тайылбырлаары (темазы, көдүргөн айтыры, мөзү-бүдүштүн көдүрлүүшкүнү (пафос), овор-хевирлер аайлашкаа, композициянын онзагайы, чогаалдын чурумалдыг аргалары, детальдар). Чугаанын монолог, диалог хевирлеринге чугула темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр сайгарылганы чорудуп билири.
«Кижн болгаш өг-бүлө»	Ынакшыл болгаш философчу лирика. «Күскү ссесерликке», «Белек» «Чуртталганын аялгазы».	1	Шүлүктөрнин философчу ужур-утказын, ынакшыл лириказын бижээнинин бот-тускайлаңын илередири. Шүлүктөрнин сайгарылгазы, аянынг номчулгазы.
«Кижн – ниитилел – күрүнэ»	«Үем болгаш үе-чергем дугайында»	3	Шүлүглелдин утказынын төөгү болгаш бүгү кижн төрөлгөтөннин амыдыралы-биле харылзаалынын ажыдары. Тема болгаш идеяны, композициязынын онзагайын тодарадыры. Шүлүглелдин адынын символдуг утказы-биле ажылдаары, кол маадырнын овор-хевир болгаш ийиги чергенин маадырларынын аттарынын онзагайы-биле ажыл. Композициянын кезектеринин онзагайын тодарадыры, шүлүглелдин ниити сайгарылгазы. Биче төрөөн чер-чуртта база Россияда төөгүлүг болушкуннарга даянып, теманы ажытканы. Төөгүнүн дириг херечизи – Тыва чуртунда хөгжүлденин оруунун херечизи тоожукчу маадырнын овор-хевир.
«Кижн» Орус литература тыва дылда	А.С. Пушкиннин чогаалдары тыва дылда. «Тураскаал», «Сибирже», «Хоругдаттырган кижн».	2	Шүлүктөрнин философчу болгаш мөзү-бүдүш талазы-билс ханы уткалынын илередири. XIX вектин бирги чартында Россиянын ниитилел-политиктиг амыдыралынын онзагайларын тодарадыры.

	М.Ю. Лермонтовтун чогаалдары – тыва дылда. «Салгын хемези», «Булулттар», «Төрзэн чурт».	2	Авторнун чогаалдарына даянып, Россиянын ниитилел-политиктиг амыдыралынын онзагайын тодарадыры. Шүлүктөрнүн аянын номчулгазы. Хостуг-шөлзэн чорук, демисел темаларынын илерээшкени. Россия чоннарынын чогаалдары болгаш М.Ю. Лермонтовтун чогаал бижиир уран-чечен поэтиктиг методунун онзагайын деннээри. Библиотекалар каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет четкилери-биле ажыл. Чугааның монолог, диалог хевирлеринге темага, чидиг айтырыгларга хамаарыштыр. сайгарылганы чорудары.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	О.К. Саган-оол. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	Тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи О.К. Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири. Төрзэн чер-чуртунун төөгүзүн көргүскени-биле чогаалдарынын төөгүлүг үпелии. Тыва литератураның болгаш төрзэн черинин культурлуг амдыралынын сайзыралына О.К. Саган-оолдун кириген үлүг-хуузун тодарадыры.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	Роман «Деспестер». Боражык биле Хеймер-оолдун омур-хевири, оларнын өске маадырлар-биле харылзаазы.	3+1ч/с	Романның тема, идеяын тодарадыры. Тываның ниитилел-культурлуг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның харылзаалынын тодарадыры. Хеймер-оолдун мөзү-бүдүжүндө алыс күзели болгаш аажы-чаңынын ооң кижиги бооп хевирлеттинеринге салдарын көргүзери. Номчаан чогаалында көдүрттүнген чугула айтырыгларын сайгарып, бодунун бодалын бадыткалдыг илередири, маадырларнын ажыл-херзэнге, чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Критиктиг, мемуарлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүрген чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаадыгга херек медээни тып билири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	И.У. Бадра. Намдары, салым-чолу, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын оруу.	2	И.У. Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынын аныяк Тыва республиканың тургустунарына болгаш хөгжүүрүнге, тыва литератураның сайзыраарына салдары.
	«Арзылаң Күдерек» - төөгүлүг роман	4+1ч/с	Романның бижиттинген төөгүлүг үндезиннери-биле таныжылга. Тывага болуп турган хөй галалыг төөгүлүг болуушкуннарнын база политиктиг амыдыралды көргүскени. Романның жанрынын, композициязынын бот-тускайлаңын тодарадыры. Чугула тема, айтырыгларга хамаарыштыр монолог, диалог хевиринге сайгарылганы чорудары. Романның сюжетин, маадырларнын аажы-чаңын, эпиктиг тоожуушкунунун делгемин тодарадыры. Маадырларнын омур-хевиринге, чогаалда дылдын уран-чечен аргаларнын ужур-дузазын тодарадыры. Сөзүглелдин аянын номчулгазы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, бодунга план тургузуп билири, херек медээни тып, бижимел ажылды кылып билири.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал». Россия чоннарынын литературазы тыва дылда	Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). «Ырлап тур мен» - төрзэн черинге ынакшылынын бир тускай кестүүшкүнү	2	Чогаалдын темазы, идеязы. Чогаалдын тыва литературада чогаалдар-биле деннелгелиг сайгарылгазы, авторнун туружу. Номчаан чогаалына хамаарыштыр бодунун бодалын шын тургузуп билири. XX вектин эгезинде тывылган шор литература болгаш Н.Е. Бельчегешевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга.
«Кижиги – ниитилел – күрүне».	С.Ө. Тамба. Чогаадыкчы ажыл-	3	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы намдары-биле таныжылга: журналист, чогаалчы, прозачы. «Донгада кадык» деп чогаалдын фольклорлуг үндезиннери, амгы тыва литературада ооң туружу. Чугула

	чорудулгазы. «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».		темалар, айтырыгларны чугааның монолог, диалог хевиринге сайгарары. Лириктиг чогаалдарның аянынг номчулгазы. Номчаан чогаалының кол бодалынга хамаарыштыр бодунун бодалын шын тургузуп билири. Шүлүктөрнүң сайгарылгазынга киржири.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	«Амыргалаар» - тоожу.	3+1ч/с	«Амыргалаар» деп тоожунуң идея, тематиктиг онзагайларын тодарадыры. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын шын тургузары, маадырларның кылдыныгларынга болгаш болуушкуннарга хамаарыштыр үнелел бээри, тоожунуң чидиг айтырыгларын сайгарары.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	К.Ч. Тоюң. Чогаалчы дугайында сөс. «Көгерим», «Ыраажы кыс».	3	Тыва литератураның үндөзлекчилерининг бирээзи К.Ч. Тоюңнуң чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының лириктиг шүлүктөрининг уран-чөсчү, тускайлап онзагайы-биле таныжылга. Сөзүглөдөрнүң хөй талалыг сайгарылгазы (чогаалдың утказын билип аары - хүлээп аары – сайгарылгазы – номчаан чүүлүн үнелээри). Авторнуң туружун тодарадыры. Төрөөн черинге ынакшылды, дылынга хүндүткелди, хамааты туруштуг сеткилди оттуруп кижизидери.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	С.С. Сюрюң-оол. «Көк-көк даглар», «Ак»	3	С.С. Сюрюң-оолдуң чогаалчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктөрнүң сайгарылгазы, кол бодалдарны ажитканы. Өөренип турар чогаалдарында кижининг үнелээр чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. Төрөөн чер-чуртка тураскааткан база хамааты туруш, бойдус темазынга бижиттинген шүлүктөрнүң поэктиг онзагайларын тодарадып билири.
«Кижиг – бойдус – бедик сайзырал».	«Ногаан ортулук». Тоожуда экология, мөзү-шынар темалары	3+1ч/с	Бойдус биле кижининг тудуш харылзаалының дугайында угаап боданыры. Тодаргай болгаш бүгү кижиг төрөлгөтенге хамаарышкан айтырыглар көдүргөн чогаалдарның утказын аждары. Ниитилелде чидиг айтырыгларга хамаарыштыр чогаалчының бот-тускайлаң туружу. Чаа сайзыраңгай үе болгаш кижилеринг аажы-чаңының дугайында чогаалчының уран-чечен деңгеп көргүскени.
«Кижиг – ниитилел – күрүңе».	«Тывалаар кускун»	4+1ч/с	Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргени, хамааты турушту илереткен угланышкыны. Романда мөзү-шынар хевирлээр кол демдектерни илередири. Номчаан чогаалында чидиг айтырыгларны бот-тускайлаң илередип шыдаары, чогаал маадырларының аажы-чаңыга, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кускуннуң омур-хевиринде символ утка, романның адының утказы. Чогаалдың дылының уран-чечени, авторнуң бижир аяны. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаал сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунга план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг угаап-боданышкын бижир. Чогаалдыгның темазыга херек медээни тып билири.
«Кижиг – ниитилел – күрүңе». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	Р.Г. Гамзатов «Төрөөн дыл»	2	Дагестан чогаалчының ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Хамааты болгаш патриотчу чорук темаларын ажитканының онзагайы. Шүлүктүң аянынг номчулгазы.
«Кижиг»	М.Б. Кенин-Лопсан. Намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы. Чоннуң ёзу-чаңчылдары-биле харылзаазы.	2	М.Б. Кенин-Лопсанның чогаалчы болгаш эртем уг-шиглиг ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Баштайгы шүлүктөрининг улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар каталогтары-биле ажыл.
«Кижиг болгаш»	«Сонеттер»	1	Интернет курлавыры, библиографтыг айтыкчылар, библиотекалар

өг-бүлө»			каталогтары-биле ажыл. Тыва шүлүк чогаалында «сонет» жанрының тывылганы. Ынакшыл лириказының онзагайы. Сонет жанрының композициязының онзагайын, уран-чеченин тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Чүгүрүк Сарала». Романның бижиттинген төөгүзү. Тыва эртен чүс чылдың 30-40 чылдарында. Чогаал теориязы: роман дугайында билг.	3+1ч/с	Романның композициязының онзагайын тодарадыр, чогаалдың сайгарылгазын чорудары. Кол маадыр Саадактың омур-хевири-биле ажыл. Тыва кижиниң амыдыралында болгаш сагыш-сеткилинде аъттың салдарын илередири. Чоннар аразында найыралды чурааны. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш сайзырап эгелээни-биле таныжылга. Тыва литературада бижиттинген романнар. Роман жанрының хевирлери: ниитилел-психологтук, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктүү роман дээш оон-даа өскө.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Буян-Бадыргы». Төөгүлүг көскү күрүне баштыңы. Буян-Бадыргының омур-хевири.	4	Тыва чоннун ниитилел-политиктиг амыдыралы-биле уран-чечен литератураның аразында харылзааларып тывары. Номчаап чогаалында чидиг айтырыгларны тып үндүрүп, оларга хамаарыштыр бодунун бодалын илередип, маадырларның омур-хевиринге, кылдыныгларынга база чогаалда болуушкуннарга үнелел бээри. Кол маадырның иштики делегейиниң нарын байдалы. Өөренип турар чогаалдарда үнелиг чүүлдерге бодунун хамаарылгазын тодаргайлап илередири. Критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Төлөвилел тургузары, бодунун бодалын, туружун илередиринге таарыштыр план тургузуп алыры. Темазы тодаргай төлөвил-биле ажылдаарынга херек медээни тывары.
«Кижиниитилел – бойдус – бедик сайзырал».	Ю.Ш. Кюнзегеш. Намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы. Ю.Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалы. «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда».	3+1ч/с	Ю.Ш. Кюнзегештин тыва шүлүк чогаалының сайзыралына кириген үлүг-хуузу. Шүлүктерниң тематиказының онзагайы. Чогаалчының иштики делегейин оң чогаалдарына даянып тодарадыры. Шүлүктерниң сайгарылгазы, тема, идея, уран-чечен аргалары тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне».	«Шүлүктерниң дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары».	2	Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир – ожук даштарын өөренири. Шүлүктерниң сайгарылгазы. Шүлүктерде уран-чечен детальдарның салдарын тодарадыры.
«Кижиниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	Т.Г. Шевченко. «Дүш», «Чагыг».	2	Чогаалчының намдары, чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Дүш» деп шүлүкте удурланышкак деңгелениң дузазын тодарадыры. Шүлүктерде чажыт утка киргенин илередири. Шүлүктерниң композициязын, идеялиг утказын ажыдары.
«Кижиниитилел – күрүне».	Ю.Ш. Кюнзегеш. «Шүлүкчүнүң орнукшулу ыржым, шириин». Чогаал теориязы: тыва литература критиказының дугайында.	2	Шүлүктүн сюжединиң онзагайын тодарадыры. Лириктиг шүлүктерниң аянынг номчулгазы. Башкызынга мөгейиг мотивиниң үндөзүннөрин тодарадыры. Уран-чечен аргаларын илередири, шүлүктүн сайгарылгазын чорудары.
«Кижиниитилел – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература – тыва дылда	С.П. Щипачев. «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туолундан камнап чоргар...»	2	Чогаалдарда чечен үе болгаш чечен девискээрниң тайылбыры. Чогаалдарда найырал теманың ажытканының онзагайы: фронтовик-чогаалчы С.Щипачев болгаш Тыва 1943 чылда. Шүлүктерниң аянынг номчулгазы.
«Кижиниитилел – бойдус – бедик сайзырал».	Э. Хемингуэй «Ашак биле	2	Чогаалда пейзажтың салдары, мөзү-бүдүш айтырыгларын ажыдарынаг детальдарының ужур-утказын тодарадыры. Янзы-

сайзырал». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	далай»..		бүрү медээлер, номнар, энциклопедиялар, Интернет четкилери-биле ажыл.
«Кижиг болгаш өг-бүле». Россия чоннарының литературазы тыва дылда.	М.Н. Чебодаев «Крепин». Чогаалда улусчу ёзу-чаңчылдарны чурааны.	2	Чогаалчы, прозачы, очулдурукчу, СССР-нин Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү М.Н. Чебодаевтиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Тыва болгаш өске национал литератураларда чаңчылчаан куда ёзулалдарының көргүскенинин онзагайларын тодарадыры.
«Кижиг – ниитилел – күрүнс»	Литература – амыдыралдың көрүшчүү.	1+1ч/с	Бөлүктөп болгаш коллективтик ажылдаары. Номчаан, өөрөнгөн чогаалдарына бодалдарын илередир планны тургузуп билири, өөрсөтсөп чогаалдарына хамаарышкан төлсвилселдерни тургузары. Төлсвилелдин темазына херек медээни тып билири.
Ниитизи-биле:		102 ш.	

11 класс

Блок	Тема	Шак, хуусаа	Өөреникчилернин ажыл-чорудулгазының кол хевирлеринин тайылбыры
Кириилде. «Кижиг – ниитилел – күрүнс»	Тыва литератураның амгы үеде байдалы.	2	Амгы тыва литератураның сайзыралының онзагайларын тодардыры. Амгы тыва чогаалчыларның бот-намдарына хамаарышкан чугула медээлер болгаш бот-хуузуң аяны-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыраарына литературлуг каттыжышкынарның салдарлыын тодардыры. Бодунуң өөредилгезиниң болгаш билип алышкынының сорулгаларын тургузуп алыры.
«Кижиг»	К-Э.К. Кудажы. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	К-Э.К. Кудажының намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Амгы тыва литератураның сайзыраарына чогаалчының туружу. К-Э.К. Кудажының чогаалдары-биле таныжылга.
«Кижиг – ниитилел – күрүнс»	К-Э.К. Кудажы. «Уйгу чок Улуг-Хем» (роман-эпопеядан эгелер). Романның адының идеялиг утказы. Буянын мөзү-бүдүш оруктарының дилээшкиннери.	4+1ч/с	Ужур-утказына болгаш хевиринге даянып чогаалдың ниити сайгарылгазын кылыры. Роман-эпопеяда тыва күрүнениң салым-чолун, боттуг барымдаалар болгаш кол маадырларның овор-хевиринге, чогаалда төөгү-революстуг угланышкынына даянып тодарадыры. Чогаалда эрге-дужаал болгаш чон аразында кадыг-дошкун шынын амыдыралды, харылзааларны, кижиге чүдүүр чорукту чураанының онзагайын тодарадыры. Чогаалдың сөзүглели, композициязы болгаш овор-хевирлер-биле ажыл. Чылдың ангы-ангы үелеринде Улуг-Хемниң чурумалын илереткен символдуг утка-биле ажылдаары. Критиктиг, мемуарлыг болгаш тайылбырлыг литературалардан медээни тып, шын шилип, эде кылып, ажыглаар сорулгалыг ажылды чорудары. Чогаалга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередирде, план тургузуп билири; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданышкын бижири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижиг болгаш өг-бүле»	К-Э.К. Кудажы. «Долуманың хуулгаазыны». Чогаал теориязы: Комедия – шии чогаалының бир хевир.	4	Чогаалдың тема, идеязы. Комедияның сөзүглелин номчууру, овор-хевирлерни болгаш чогаалдың композициязын ажылдап кылганының онзагайын тодарадыры. «Бичии кижиниң овору» деп билиншик дугайын угаап боданыры, комедияны орус чогаалдар-биле деңнеп сайгарары. Комедияның дылының уран-чечени, чугула идеялиг салдарын илередип тайылбырлаары. Комедия жанрның хевирлери: овор-хевирлер комедиязы, байдалдар комедиязы.
«Кижиг – ниитилел – күрүнс»	Е.Т. Танова. «Дошкун»	4	Тываның улустуң чогаалчызы Е.Т. Танованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы

күрүне»	чылдарның чазы». Тоожуда репрессия темазы.		дугайында чугула медээлерни өөренири. Тыва литературада репрессия темазын ажытканы. Чогаалдың утказы биле хевирин чүүлдештир сайгарылгазы. Маадырның овор-хевиринин онзагайын илередири, авторнун туружу. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың коргунчуг салым-чолунун дугайында угаап боданышкын.
	В.Б. Монгуш «Каткы бажы каткан эвес». Литература теориязы: Сатира, юмор жанрының дугайында.	3	В.Б. Монгуштун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, катгырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары-биле таныжылга. «Каткы бажы каткан эвес» деп чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыр. Сөзүглел-биле ажыл, композицияның болгаш овор-хевирлерниң онзагайын тодарадыры. Улустун аас чогаалынын чогаалчы болу бээринге салдары. Ниитилел амыдыралының четпестерин “чанагаштаары”, каткы өттүр карак чажын көргүзери – юмор жапшык чажыт сорулгазы.
«Кижичи – бойдус – бедик сайзырал»	С.В. Козлова «Чаражын аар», «Агы». «Агы» деп шүлүктө кижичи биле бойдустун харылзаазы.	2	С.В. Козлованың намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Чаражын аар» деп шүлүктүн идеялиг угланышкынын тодарадыры. Шүлүктөргө ужура-утказын болгаш хевир тургузуун сайгарары. Тыва чоннун чаңчылдары болгаш ёзулалдарына авторнун хамаарылгазы. С.В. Козлованың шүлүктөрүндө - тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн илереп келгенин тодарадыры.
«Кижичи – ниитилел – күрүне»	С.В. Козлова шүлүглел «Сыра».	2	Шүлүглелдин утказын болгаш хевир-тургузуунун онзагайын сайгарары. Тема, идеязы. Чогаалдың сюжединде, композициясында онзагайларын илередири. Кол маадырның овор-хевирин боттут амыдыралдан алган бадыткал, Тывага билдингир чораан хамның ук-ызыгуурун тодарадыры. Чогаалда монолог, диалог, детальдарның салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне».	Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал).	2	Тываның орус дылдыг чогаалчыларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле допчу таныжылга. Амгы үениң орус дылдыг чогаалчылары: Г.И. Принцева, Э.Б. Цаллагова, В. Бузыкаев, Е. Антуфьев болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал». Орус литература тыва дылда	С.А. Есенин «Сыгыт дегбээн торгу харны дүвүлендир».	2	Сөзүглелден чогаалчының бот-тускайлаң аянын тодарадыры: уян сырынналды, ажык-биле миннири, төрөөн чери биле чогаалчының сагыш-сеткилиниң тудуш харылзаазы. Сергей Есенинниң чогаалдарының тыва дылче очулгазы-биле таныжылга. Библиотекаларда каталогтар болгаш Интернет курлавырлар-биле ажыл.
«Чогаалчы болгаш өг-бүлө»	М.Б. Доржу. Чогаалчы дугайында сөс. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. «Тыва аытгар».	2	Москваның М.А. Горький аттыг литература институтунун баштайгы тыва доозукчунун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаал бижиир онзагай тыва аянын илередири. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының ниитилел, культура амыдыралы-биле харылзаазы. Шүлүктүн тема, идеязы. Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкени. Чогаалдың хевир-тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын чорудары.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	М.Б. Доржу «Ава сүдү».	1	Чогаалдың аянын номчулгазы. Чогаалдың долун сайгарылгазын кылыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын тодарадыры.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	А.А. Даржай. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Далайны мен караам-биле көрбээн мен».	2	Тываның улустун чогаалчызы А.А. Даржайның хөй талалыг чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Төрөөн тыва дылды сайзырадырынга, камгалаарынга, кириген улуг үлүг-хуузу. Төрөөн чер, тыва чон, төрөөн дыл дугайында чогаалдары-биле таныжылга. Мөзү-шынар, арын-нүүр, ынакшыл болгаш найырал темаларында бижээн чогаалдарының бижиттингениниң онзагайы, чогаалчының тускай аяны. Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяанының эртемнер болгаш янзы-бүрү культуралар аразында харылзааларга: чогаал – төөгү,

			чогаал – философия, чогаал – уран чүүлдүн хевири, чогаал – делегейниң уран-чечен культуразы илереп турарын тодарадыры.
«Чогаалчы – ниитилел – күрүне»	«Дазыл»	2	Мөзү-шынар темазын «Дазыл» деп шүлүктээн прозада илереп кээриниң онзагайын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Күженишкынниң монолог хевиринде Дазылдың чагы – чогаалдың үндезин сайгарылгазы болуп турарын ылавылаары. Композицияның онзагайын, бойдус болуушкуннарының чурумалын кижиниң сеткил хайныышкынның байдалын тодарадыр арга бооп турарын тодарадып билири. Чогаал маадырының угаап боданыышкынының онзагай талаларын, ооң туружун авторнуң туружу-биле деңнеп сайгарары. Дазылдың овуру болгаш авторнуң көрүжү. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөп чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Бердинген темалыг чогаадыгта херек медээни тып билири.
«Чогаалчы – бойдус – бедик сайзырал»	«Хемнер бирде...»	2	Шүлүктүн идея-тематиктиг угланыышкынын болгаш философчу бодалдың эгезин илередири. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири.
«Кижини болгаш өг-бүлө»	«Игил ызы»	2+1ч/с	Чогаалчының ажыл-чорудулгазының тыва аян-хөөннүү, бот-тускайлаң көрүжүн илередири. Сөзүглелди номчууру, идея болгаш темалыг угланыышкынын, философчу бодалдың илерээшкынин тодарадыры. Шүлүглелдин сайгарылгазын кылыры: композициязының онзагайы, сюжеди, дылының чурумалдыг аргаларының ажылгалы, бижиттинген аяны: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Чогаалда улустун аас чогаалының үндезинперип тодарадыры. Шүлүглелде эртемпер болгаш уран чүүлдүн хевирлериниң аразында харылзаалар: литература болгаш уран чүүлдүн хевири. Игилдин аялгаларының онзагайларын илередири.
«Кижини – ниитилел – күрүне»	«Четкер четкизи»	3+1ч/с	Чогаалда көргүскөн үениң совет үе соонда амыдыралдың онзагайын, шынның талаларын илередири. Чогаалдың тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың хевир, тургузуг, утка талазы-биле сайгарылгазын кылыры. Чогаалдың маадыры – көдээ оол Кежиктин сеткил-сагыжында арыг бодалдарын илередири. Чогаалда маадырларның аразында чидиг чөрүлдээлерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын, көрүжүн бадыткаары.. Медээни шын тып, айлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг литературалар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаадыг угаап-боданыышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага медээлерни тып билири.
«Кижини – ниитилел – күрүне». Даптыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда	Чинагийн Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу»	2	Моол чогаалчы, этниктиг тыва Шыныкбай оглу Чурук-Увааның хөй талалыг намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Бүгү-ле чараш чүүлге ынакшылын илереткен чогаалдарының национал сүүзүнүн, лөзүн, төрөөн черин алгаанын илередири. Чогаалдың идеязы, темалыг угланыышкыны болгаш авторнуң чуртталгаже философчу көрүжүн тодарадыры.
«Кижини»	В.С. Ссрсн-оол. Чогаадыкчы намдары.	2	В.С. Ссрсн-оолдун намдары болгаш катаптааттынмас салым-чаяны, тускайлаң үнү-биле таныжылга. Тыва чогаалдың, уран чүүлдүн сайзыралының төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүг-хузу. Авторнуң шүлүктериниң онзагайлары, тыва шүлүк чогаалында кириген жанр болгаш хевирлериниң хөй талалы-биле таныжылга: дөрттээн одуруглар, верлибрлер, сонет, сонет чечээ, хокку, монолог, диалог болгаш о.ө.

			Тыва шүлүк чогаалында чаа хевир, жанр тургузар талазы-биле В. Серен-оолдун чогаадыкчы дилээшкиннерин шинчилээри: «илиглер», «сөөмнер», «карыштар», «жырылар», «төш чартыктары», «кулаштар».
	В.С. Серен-оол «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгасы».		В. Серен-оолдун шүлүк чогаалында чаа идея, тема, омур-хевирлер-биле таныжылга. «Сыгыт», «хөөмейнин» тыва уран чүүлдүн сайзыралынга салдарын тодарадыры, тыва чоннун уран чүүлүнүн чаңылчаан хевири, катаптыгмас хевири деп бодалдын мөзү-бүдүш айтырыглары-биле холбаалыг илерээнин чогаалда көргүскени. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагы аянының дыңналып келири, шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Монолог хевиринге илереп келген кижини болгаш бойдус теманы ажытканын онзагайы. Чогаалда лириктиг маадырның иштиги делегейин ажыдарышга чугааның монолог хевирин ажыглааны, авторлук боттук амыдыралда болушкуннарга хамаарылгасы. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде, план тургузары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг-чурумалды бижиири.
«Кижини – ниитилел – күрүнө»	«Мээң Тывам»	2+1ч/с	Чогаалдын тема, идеясын болгаш кол омур-хевирлерин тодарадыры. Кижини биле бойдустун аразында харылзааны чураанының онзагайы. Бойдустун болушкунунга даянып, чогаалдын идеясын, кижиниң иштиги делегейиниң сеткил хайнышкынынныг байдалын илередир арга дээрзин көргүскени. Чогаалдын дыланың чурумалдыг аргалары-биле ажыл. Шээжини-биле аянын номчулга. Кыйгырыг, айтырыг домактарының идеяныг утказы. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг угап-боданышкын бижиири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темага херек медээни тып билири.
«Кижини – ниитилел – күрүнө». Даштыкы болгаш делегей литературазы тыва дылда.	У. Шекспир «Сонеттер», «Ромео биле Джульетта». «Ромео биле Джульетта» - тыва театр сценасында.	2	У. Шекспирниң чогаалдарынын тыва дылда окулгасы-биле таныжылга. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээ. Ниитилел амыдыралының барымдаалары-биле чүүлдеширери. С.Б. Пюрбюнүн тыва дылче окулгасы-биле «Ромео биле Джульетта» деп трагедия-биле таныжылга. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының сценасынга «Ромео биле Джульетта» деп трагедияны салып турганынга хамаарыштыр чүүлдер чыып, таныжары.
«Кижини – ниитилел – күрүнө»	Э.Л. Донгак. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгасы. «Эрги хонаштар». Романда чаа амыдырал.	3+1ч/с	Э.Л. Донгактын намдары, бот-тускайлаң дидим үнү-биле таныжылга. Романың тема, идеясы. Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижиниң ниитилел болгаш культура амыдыралындан бадыткалдар-биле холбап таныжары. Чогаалда чечен үе болгаш чечен девискээрни тодаргайлаары. Кижиниң иштиги делегейин, чуртталганың үнениче көрүжүн, улустун ёзу-чаңылдарга онзагай хамаарылгасын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бодунун бодалын илередирде план тургузуп билири.
	М.Б. Көжелдей. Намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгасы. «Төрөөн чурттан ыракка».	3+1ч/с	М.Б. Көжелдейниң чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрөөн чурттан ыракка» деп номнары-биле таныжылга. Чогаалчының бот-тускайлаң бижиир аяны. «Төрөөн чурттан ыракка» деп тоожунун тема, идеясын тодарадыры. литература төөгүзү болгаш литература теориясы-биле холбап, чогаалдын утказын болгаш сайгарылгасын кылыры (тема, көдүртүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүш пафозу, омур-хевирлер, композициязынын, дылдын уран-чечен аргаларының болгаш детальдарының онзагайлары). Кайгал Мартаажыктын омур-хевирин, оң иштиги делегейин ажытканын илередири. Тоталитарлыг күрүнөгө кижиниң коргунчуг салым-чолун көргүскөн теманы ажыткан аргаларын тодарадыры.

			<p>Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын чугаалаары. Медээни шын тып, аайлап, ажыглаар сорулгалыг критиктиг, мемуарлыг, тайылбырлыг номнар-биле ажыл.</p> <p>Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг угаап-боданыышкын бижиири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаалдыгга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.</p>
	Ш.Д. Куулар «Баглааш» романдан эгелер. Литература теориязы: чурумалдыг символ.	4	<p>Ш.Д. Кууларның чогаалдыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг утказын тодарадыры. Баглаашты мерген угаанныг өгбениң омур-хевири кылдыр, мөңгө үениң символу кылдыр көргүскенин тодарадыры. Чогаалдың утказын тыва чоннуң ёзу-чаңчылдары, политиктиг амыдыралы болгаш ниитилелде барымдааларга холбаштырып тайылбырлаары. Эзимпиц, Хадыщыц, Черпиц, Кижипиц, Уениц омур-хевирлери-биле ажыл. Чоннар аразында найырал темазын ажитканы, Ада-чурттун Улуг дайынының чылдарында тыва чоннуң интернационалчы шимчээшкини болгаш патриотчу сеткил-сагыжын көргүскениниң онзагайы.</p> <p>Чогаалдың утказының ханы болгаш алыс шынныг ужур-утказы.. Символдарның тема болгаш идеяны тодарадырынга салдары.</p>
	И. Кузнецов «Эки турачы тыва кыстар»	2	<p>И. Кузнецовтун чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Фронтвик чогаалчының чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазында дайын темазының ужур-утказын тодарадыры. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачыларның маадырлыг чоруун, тодаргай төөгүлүг болгаш бүгү ниитилел чергелиг чидиг айтырыгны чогаалда көргүскени. Тургускан план ёзугаар чогаалдың утказын аас-биле дамчыдары база сайгарылгалыг бижимел ажылдарны кылыры.</p>
«Кижип – бойдус – бедик сайзырал»	А. Уержаа «Ынак-тыр меп».	3	<p>А.Уержааның чогаалдыкчы намдарын өөренири. Амгы тыва литературада чогаалчының туружуп тодарадыры. Чогаалчының шүлүктөрүнде дылының чончузу, катап-татапмас омур-хевирлер. Шүлүктөргө философчу ужур-утказын тодарадыры: үе маанының дүргениниң дугайында, кижилерниң салым-чолу, мөзү болгаш этиктиг чөрүлдээлер дугайында бодалдар, чидиг айтырыглар. Шүлүктүн аянныг номчулгазы. Чогаалдың сайгарылгазын кылыры.</p>
	«Хараган», «Хээлер».	2	<p>Чогаалчының шүлүк чогаалында хамааты лириканың онзагайы. Философчу чидиг айтырыгларга харыы бээри, бойдус болуушкуннарының омур-хевирлериниң чогаалдың идеязын тодарадыр арга бооп турары. «Хээлер» деп шүлүктүн адының утказы, уран-чечен детальдар. Лириктиг киирилде, адалгалар болгаш дылдың уран-чечен аргаларының ужур-утказын тодарадыры.</p> <p>А.Уержааның чогаалдыкчы ажылының дугайында литература-сайгарылгалыг статьялар-биле ажыл.</p>
«Кижип – ниитилел – күрүне»	М.М. Дуюнгар «Мөчөк ирей» (чечен чугаа).	3	<p>М.М. Дуюнгарның чогаалдыкчы намдары-биле таныжылга. Проза чогаалдарында мөзү-шынар айтырыглары.</p> <p>«Мөчөк ирей» деп чечен чугааның тема, идеязын тодарадыры. Литература төөгүзү болгаш литература теориязынга даянып, чогаалды сайгарары (тема, көдүртүнгөн чидиг айтырыг, мөзү-бүдүн пафозу, омур-хевирлер, композициязының онзагайы, уран-чечен аргаларның, детальдарның онзагайлары).</p> <p>Кол маадырның иштики сагыш-сеткилиниң монологун тодаргайлаары. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр авторнун туружу, маадырларның иштики сагыш-сеткилин көргүзөрдө, чогаалчының салым-чаяаннын илередири. Чечен чугааның утказын аас-биле дамчыдарда, план тургузары, анаа дүүштүр бижимел ажылды кылыры.</p>
	М.М. Дуюнгар «Чалбак-Мыйыс».	2	<p>Чалбак-Мыйыс деп сарлыктын омур-хевирин кижилерниң аажы-чаңының шынарларын илередир арга кылдыр алганын тодарадыры.</p>

			Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгларга, маадырларнын кылдыныгларынга база болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун бодалдарын илередири. Маадырнын иштики сагыш-сеткилинин чөрүлдээлерин болгаш даштыкы байдалын көргүскенинин онзагайын илередири. Чечен чугааның идея болгаш темазын тодарадыры, улуг тура болгаш бот тогдунар аажы-чаңны сойгалаанын илередири.
«Кижиги – ниитилел – күрүне». Орус литература тыва дылда	М. Джалиль «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры»	2	Чогаалчынын чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалдың сайгарылгазы, өөренип турар чогаалынга хамаарыштыр бодунун туружун, бодалын илередип билири.
«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал»	Э.Б. Мижит. «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү».	3	Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы ажылы-билс тапыжылга, ооң амгы тыва литератураның сайзыралынга кириген үлүг-хуузун тодарадыры. Э.Б. Мижиттиң чогаадыкчы делегейин илередири: чогаалчы, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу. Өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарыштыр сөзүглелдерге даянып, бодунун бодалын бадыйтталдыры илередип билири. Амгы тыва шүлүк чогаалынын сайзыралынга Э.Б. Мижиттиң кириген чаартыкчы салдары.
	Э.Б. Мижит. «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кайда силер?», «Кыйгы».	2	Шүлүктөргө тема, идеясын тодарадыры. Лириктиң маадырнын иштики делегейин ажыдарда, <i>дугуйнуң, чылгычынын, доозуннуң, чапанның</i> дээш оон-даа өскө омур-хевирлерни ажылааны авторнуң чогаадыкчы салым-чаянныын илередип турарын тодарадыры. Символдуг омур-хевирлер, философчу бодалдарны ханы сайгарып, чогаалдарнын онзагайын илередири. Шүлүктөөн прозаларнын аянныг номчулгасы.
«Кижиги болгаш өг-бүлө»	Э.Б. Мижит. «Иениң ынакшылы».	2+1ч/с	Чогаалдың темазынын дугайында угаап-бодашкын. Шиини номчуп, омур-хевирлернин ай-бажын тодарадыры. Номчаан чүүлүнгө хамаарыштыр бодунун үнелелин илередип билири. Тываның амгы культурлуг амыдыралында чогаалдың туружун илередири. Чогаалга хамаарыштыр бодалын илередирде, план тургузуп ажылдаары; чидиг айтырыг көдүргөн чогаалдыг угаап-боданышкын бижири. Темага дүүштүр херек медээни тып билири. Бердинген темалыг чогаалдыга (төлөвилелге) херек медээни тып билири.
«Кижиги болгаш өг-бүлө»	И.Б. Иргиттиң лириказы. «Ынакшылдың сүлдөзи», «Сылдызым сен».	2	И. Б. Иргиттиң намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаадыкчы делегейинин хөй янзылыгы. Ынакшыл темазын чырытканынын онзагайы. Шүлүктөргө сайгарылгазы.
«Кижиги – ниитилел – күрүне»	А.С. Бегзин-оол «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамнын чагы», «Философ».	2	А.С. Бегзин-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчынын бижири тускай аяны. Шүлүктөргө онзагайы, дылынын чончузу, омур-хевирлернин хөй янзылыгы Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө үе билишкын дугайында философчу бодалдары. Ынакшыл, биче төрөөн чер-чурт темазына бижөөн шүлүктөргө өскө тыва шүлүкчүлөргө чогаалдары-биле денээри. Авторнуң лирикасында чөрүшкөк угаап-бодашкынны: <i>угаанның хулээп алышыкынын, чүрөктин кыйгызын</i> илереткенинин онзагайын тайылбырлаары. Шүлүктөргө ада кижинин омур-хевирин философчу угаап-бодашкынныг дамчытканын сайгарары.
«Кижиги»	Тываның херээжен чогаалчылары.	3	Тываның херээжен чогаалчыларынын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Биче төрөөн чуртунуң культуразынын сайзыралына херээжен чогаалчыларнын кириген үлүг-хуузу. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, А.Х.-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугет болгаш өскөлөргө-даа чогаадыкчы ажылы. М.А. Хадаханениң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы, критиктиң статьялары

			номнар-биле таныжылга. Библиотекаларнын каталогтары, библиографтыг айтыкчылар, Интернет-четкилеринде курлавырлар-биле ажыл.
«Кижиг болгаш өг-бүле». Россия чоннарының литературасы тыва дылда	А. Арбачакова «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».	2	А. Арбачакованын чогаадыкчы ажылы-биле таныжылга. Чогаалчының шүлүктөрүнде национал бот-тускайлаң аянның илереп кээрин тодарадыры. Төрээн черинге ынакшыл темазын чурааны. Шүлүктөрүниң композициязының онзагайын илередири. Чогаалдын аянның номчулганы, авторнуң бижиир тускай аянның тодарадыры.
«Кижиг»	Амгы үениң шүлүкчүлери.	3	Р. Лудуп, М. Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулганы-биле таныжылга. Р. Лудуптуң шүлүк чогаалында чидиг метафоралыг овор-хевирлер болгаш денелгелери-биле ажыл. Сагыш-сеткил, чер-чурт болгаш чоннуң салым-чолун көргүзүп чураан чогаалдарының онзагай талаларып тодарадыры. Амгы тыва чогаалдың сайзыралыга чогаалчы, башкы, шинчилекчи М. Ооржактың кирип чоруур үлүг-хуузу тодарадыры. Чогаалчының очулга ажылы-биле таныжылга. Номчаан чогаалдарыга хамаарыштыр угаап-бодаашкын, амыдыралда үнелиг чүүлдерге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередири билери.
Ниитизи-биле:		102 ш	

6. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

Кичээлден дашкаар ажыл өөредилге-кижизидилгениң чугула кезээ бооп турар болгаш өөреникчилерниң хостуг үезин организаастаарының бир хевир болур.

Кичээлден дашкаар ажылдар чаа үениң негелделеринге дүүштүр бот-сайзыралынче кичээнгейлиг, ниитилелге бодун идепкейлиг алдынып, бот-тускайлаң амыдыралчы шилилгени чедишкинниг кылып шыдаар, чогаадыкчы салым-чаяанныг, сайзыраңгай кижини хевирлээринге дузалаар.

Бердинген планнаашкында кичээлден дашкаар ажылга чылда 4 шакка таарыштырып кылган чижек темаларны кириген. Шактар үлелгезиниң янзы-янзы вариантылыг болуру өөредилге албан черлериниң онзагайларындан хамааржыр.

Клас с	Эрттирер хемчеглерниң хевир	Тема	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулганының кол хевирлериниң тайылбыры
10	Литературлуг маргылдаа «Чүү? Кая? Кажан?» (Чогаалчы, күрүне ажылдакчызы С. К. Токаның чогаал	«Тос чадырга чугаа»	Чогаалдар-биле бот-хуузуна ажылдап билери, салдыган сорулгаларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң ажылдап билери. Бодунуң бодалыга боттуг барымдааларны кирип, бадыткалдыг чугаалап, камгалап билери. Өскелерни дыңнаар, түннелдер үндүрери. Аудитория мурнунга чугааланыры. С. К. Токаның амыдырал-чуртталганы

	ажылынга тураскааткан хемчег)		болгаш чогаалчы ажыл-чорудулгазының дугайында билиглерин делгемчидери, номнарны номчуурунга уругларның сонургалын оттурары.
	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан неделя	«Ожуктуң үш дажы»	Өөрөнгө чогаалдарына болгаш темаларга хамаарыштыр билиин ханыладыры. Тыва чогаалчыларның дыл дугайында чогаалдарын өөренири. Чогаалдар-биле бот-тускайлаң ажылдаары. Литературлуг чугааның нормаларына дүүштүр өөрөнгө чогаалдарны (азы үзүндүлери) аяныг номчууру.
	Литература-хөгжүмнүг кежээ	«Чаа Тываның тургустунганы»	Бөлүктөп чогаалчы ажылды чорудары. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири. Өөрөнгө чогаалдарының аяныг номчулгасы, чогаалчыларның ыры болу берген шүлүктөрин ырлап күүседери.
	Эртем-шинчилел ажылы	«Сергей Пюрбю – алдарлыг шүлүкчү»	Тыва литератураның төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүүнүң дугайында чугаалажыры. Чогаалчының тыва урун чүүлге арттырган ажыл-чорудулгазының ужур-дузасы. Литература-критиктиг статьяларны өөренири, чогаалчының намдары болгаш чогаалчы-ажыл-чорудулгазына, чогаалдарының бижиттинген төөгүзүнгө хамаарыштыр Интернет четкизинден курлавырлар болгаш тайылбыр номнардан немелде медээлерни дилээри.
11	Литературлуг кежээзи	“Александр Даржайның чогаалдарында маадырларының делегейинче аян-чорук”	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаалчы ажыл-чорудулгазының дугайында билиин калбартыры, чогаалдарын номчуурунга сонургалды оттурары. Номчаан чогаалдарының утказын тайылбырлап, бодунуң билип алганына үнелелди бээри. Аудитория мурнунга чугааланып чаңчыгары. Өскелерни дыңнап, сайгарып, түңөп билири. Чогаалдарның аяныг номчулгасын күүседери.
	Литературлуг ужуражылга	“Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин үнү”	Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин чогаалчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Ниитилелдин сагыш-сеткил талазы-биле база культурлуг сайзыралына чечен чогаалдың салдарын тодарадыры. Чогаалдарны аяныг номчуп күүседери.
	Төлевилел-шинчилел ажылы	“Эртемден, чогаалчы, хам М.Б. Кенин-	Чогаалчы төлевилелди кылып тура, өөрөдигениң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң азы демниг күүседип билири.

		Лопсан – бистиң үениң кижизи”	Эртем ажылдарын, критиктиг материалдарны, немелде литератураларны чыып, сайгарып тургаш, М.Б.Кенин-Лопсанның допчу-намдары болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында медээлерни чыып, төлевилелди кылыры. Чогаалдарының бижиттинген төөгүзүн тайылбырлыг литература болгаш Интернет четкизиниң курлавырын ажыглап тургаш кылыры. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири, бодунуң болгаш эжиниң ажылын үнелээри.
	Аас чугаа сеткүүлү	“Чечен чогаалдан цитаталар алыры”	Чечен чогаалдың сөзүглели-биле ажылдаары. Тыва болгаш өске-даа чоннарның чогаалдары-биле таныжып, билиин делгемчидери. Өөредилгениң бот-тускайлаң болгаш демнежилгелиг ажыл-чорудулгазын мөөңнеп билири. Номчаан номунга хамаарыштыр бодунуң бодалын илсрдиң, чижсктери-билс бадыткаары. Башкызы болгаш үе-чергези-биле кады демнежиң ажылдаары.. Чечен чогаалда мөзү-шынар кижизидилгезин илереткен чижектерни билири.

7. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Библиотека фондузу: «Классик чогаалчылар» сериязы; тыва дылда чечен чогаал.

Өөредилгениң көргүзүг херекселдери:

- чогаалчыларның херек чуруктары;
- чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында альбомнар болгаш буклеттер;
- көргүзүглүг дидактиктиг материалдар (аас болгаш бижимел чугаа сайзырадыр);
- медээ-курлавырлыг хаңдырылга;
- өөредилгениң медээ-харылзажылга чорудар херекселдери;
- мультимедиялыг өөредилге программалары, электроннуг өөредилге номнары, электроннуг библиотека, электроннуг эртем энциклопедиязы.

Экран-үннүг өөредилге номнары: презентациялар, чогаалчыларның ажыл-ижинге хамаарыштыр слайдылар (диапозитивтер); чогаалчыларның чугаазының, чогаалдарының үннүг бижидилгези; чогаалчыларның чогаадылгазының дугайында видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери: компьютер, проектор, телехарылзажыр херекселдер, сканер, лазерлиг принтер, хоолгалаар аппарат, телевизор (графиктиг проектор), экран, видеоплейер, DVD-плейер (видеомагнитофон), аудио-центр, өөредилгениң техниктиг херекселдери.

Тыва Республикада билиг бээр экскурсияларның объектилери:

1. Тываның күрүне университетинде литературлуг музей.
2. Өвүр кожууннуң Дус-Даг суурда С. Сарыг-оол аттыг музей.
3. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурнуң дугаары ийи ниити билиг ортумак школазында С.К. Тока аттыг музей.
4. Политиктиг репрессиялар музейи «Мемориал».
5. Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскааттынган тураскаал бижиктиг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.
6. Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг Национал музейи.
7. Чөөн-Хемчик кожуунда «М. Буян-Бадыргы» аттыг Национал музейниң салбыры.
8. Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг тыва Национал хөгжүм-шии театры.

Өөредилге литературазы

1. Калзан, А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКНИ, 1989. — 284 с. — Текст: непосредственный.
2. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003. — 304 с. — Текст: непосредственный.

Методиктиг литература

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? Учебно-методические руководство. / М. В. Бавуу-Сюрюн. — Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. — 16 с. — Текст: непосредственный.
2. Кудажы, К. К. Ук-ызыгууру болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1929-2006). Учебно-методическое издание. / К. К. Кудажы. — Кызыл: РИО ИРНИ, 2019. — 96 с. — Текст: непосредственный.

3. Кужугет, М. А. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. / М. А. Кужугет. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. — 104 с. — Текст: непосредственный.
4. Донгак, А. С. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири. Материалы региональной научной конференции / А. С. Донгак, У. А. Донгак, Л. С. Мижит. — Абакан: ООО «Журналист», 2006. — 161 с. — Текст: непосредственный.
5. Ооржак, М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / М. Н. Ооржак. — Кызыл: РИО «Аныяк», 2003. — 102 с. — Текст: непосредственный.
6. Ооржак, Л. Х. Өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттары: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2007. — 64 с. — Текст: непосредственный.
7. Ооржак, Л. Х. Чогаадыг бижип өөредири. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2020. — 47 с. — Текст: непосредственный.
8. Очур, Т. Х. Литература тюркоязычных родственных народов. Учебное пособие. / Т. Х. Очур. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2013. — 322 с. — Текст: непосредственный.
9. Сундуп, Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. / Д. Ч. Сундуп. — Кызыл: ТывНУЧ, 1992. — 126 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьяларның чыындызы I кезээ. Сборник научных статей о тувинской литературе. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2006. — 67 с. — Текст: непосредственный.
11. Херел, А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / А. Х. Херел. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. — 79 с. — Текст: непосредственный.
12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика преподавания родной литературы. Учебно-методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. — 128 с.
13. Чамзырын, Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. — 174 с. — Текст: непосредственный.

14. Чамзырын, Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. Методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2015. — 158 с. — Текст: непосредственный.

15. Чамзырын, М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээкиннер, класстан дашкаар ажылдар. Учебно-методическое пособие. / М. Ч. Чамзырын. — Кызыл: РИО «Аныяк», 1998. — 99 с. — Текст: непосредственный.

Эртем литературазы

1. Будуп, Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. / Б. К. Будуп. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Кюнзегеша, 2010. — 122 с. — Текст: непосредственный.

2. Даржай, А. А. Дүлгээзинниг аян: шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. / А. А. Даржай. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — 208 с. — Текст: непосредственный.

3. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение. / У. А. Донгак. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2006. — 149 с. — Текст: непосредственный.

4. История тувинской литературы. Том I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921 – 1944) / У. А. Донгак, А. Л. Кошелева, Л. С. Мижит [и др.]. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 263 с. — Текст: непосредственный.

5. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. Критические статьи / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКИ, 1980. — 174 с. — Текст: непосредственный.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2006. — 230 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифы тув. шаманства / М. Б. Кенин-Лопсан. — Москва: Велигор, 2008. — 192 с. — Текст: непосредственный.

8. Комбу, С. С. Тувинская литература / С. С. Комбу. — научное издание. — Новосибирск: Наука, 2012. — 360 с. — Текст: непосредственный.

9. Кыргыз, З. К. Песенная культура тувинского народа / З. К. Кыргыз, И. В. Мациевский. — научное издание. — Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. — 144 с. — Текст: непосредственный.

10. Мижит, Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожукдажы / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. — Абакан: 2001. — С. 65-75.

11. Мижит, Л. С. Триадычные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. — Кызыл: 2002. — С. 247-257.
12. Мижит, Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. — Кызыл: 2003. — С. 85-88.
13. Мижит, Л. С. Ожук дажы – делегейниц хензиг хевири / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — С. 4-44.
14. Мижит, Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XX. — Кызыл: 2004. — С. 239-251.
15. Мижит, Л. С. Тувинские загадки-триады / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. — Улан-Удэ: 2006. — С. 160-165.
16. Мижит, Л. С. Триада в тувинской традиционной культуре / Л. С. Мижит. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 138 с. — Текст: непосредственный.
17. Самдан, З. Б. Взаимодействие литературных и фольклорных традиций в тувинской советской прозе (на материале произведений 60-70-х годов) : специальность 10.01.03 «литература народов СССР»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Самдан З. Б.; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. — Москва, 1981. — 20 с. — Текст: непосредственный.
18. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе: на материале тувинской прозы 40-70-х годов / З. Б. Самдан. — Кызыл: 1987. — 80 с. — Текст: непосредственный.
19. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности: Ч. I: За фольклорным жемчугом / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 116 с. — Текст: непосредственный.
20. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности Ч. II: В поисках идеала / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 84 с. — Текст: непосредственный.
21. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности. Ч. III: Хранители ценностей: штрихи к портретам / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 80 с. — Текст: непосредственный.

22. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле: эртемденниң демдеглелдери / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2005. — 160 с. — Текст: непосредственный.

23. Самдан, З. Б. Тувинская словесность: миф – сказка – литература: избранные труды. / З. Б. Самдан. — Абакан: Журналист, 2011. — 296 с. — Текст: непосредственный.

24. Самдан, З. Б. Хранители духовной культуры: сб. публицистич. ст. / З. Б. Самдан. — Абакан: Тип. КЦО «Аныяк», 2011. — 152 с. — Текст: непосредственный.

25. Тувинские народные песни и обрядовая поэзия / — Текст: непосредственный // Тувин. ин-т гуманитар. и прикладных социал.-экон. исслед., М-во культуры Респ. Тыва, Междунар. науч. центр «Хөөмей». — Кызыл: МНЦ «Хөөмей»; Новосибирск: Сибирская горница: 2015. — С. 410-414.

26. Тогуй-оол, А. С. Опыт исследования тувинского стихосложения / А. С. Тогуй-оол. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. I. . — Кызыл: 1953. — С. 93-110.

27. Ховалыг, М. Б. Тыва Республиканың чогаалчылары (на тув.яз.) / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Новости Тувы, 2000. — 56 с. — Текст: непосредственный.

28. Ховалыг, М. Б. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. — 72 с. — Текст: непосредственный.

29. Алексеев, Н. А. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников / Н. А. Алексеев, У. А. Донгак, З. Б. Самдан. — Новосибирск: Наука, 2006. — 57 с. — Текст: непосредственный.

30. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2009. — 57 с. — Текст: непосредственный.

Словарьлар

1. Тимофеева, Л. И. Краткий словарь литературоведческих терминов / Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. — Москва: Просвещение, 1985. — 208 с. — Текст: непосредственный.

2. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. — Москва: Дрофа, 2006. — 720 с. — Текст: непосредственный.

3. Монгуш, Д. А. Русско-тувинский словарь / Д. А. Монгуш. — Москва: Русский язык, 1980. — 664 с. — Текст: непосредственный.

4. Ондар, Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы / Б. К. Ондар. — Кызыл: ТывНУЧ, 1995. — 44 с. — Текст: непосредственный.
5. Ондар, Б. К. Топонимический словарь Тувы / Б. К. Ондар. — Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. — 255 с. — Текст: непосредственный.
6. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. I: А, Б, В, Г). / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2002. — 432 с. — Текст: непосредственный.
7. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. II: Д, Е, И, Й) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2003. — 432 с. — Текст: непосредственный.
8. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. III: К, Л) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2004. — 440 с. — Текст: непосредственный.
9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. IV: М, Н, О, Ө, П) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 442 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва дылдың орфографтыг словары. — Кызыл: ТывНУЧ, 1967. — 447 с. — Текст: непосредственный.
11. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. I: А-Й) / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2003. — 599 с. — Текст: непосредственный.
12. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. II: К-С). / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2011. — 798 с. — Текст: непосредственный.
13. Хертек, Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. — 299 с. — Текст: непосредственный.
14. Хертек, Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. — 204 с. — Текст: непосредственный.

Журналдар

1. Научно-популярный и методический журнал Башкы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://bashky.ru> (дата обращения: 30.02.2020).
2. Электронный журнал «Новые исследования Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuva.asia> (дата обращения: 30.02.2020).

3. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://www. - ulughem65.html> (дата обращения: 30.02.2020).

Электронные ресурсы

1. Федеральные государственные образовательные стандарты. — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <https://fgos.ru> (дата обращения: 22.11.2019).

2. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году». — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

3. Фестиваль педагогических идей . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

4. Актуальные проблемы преподавания родного языка . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

5. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 12.01.2019).

6. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

7. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел». — Текст: электронный // [сайт]. — URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 04.03.2019).

8. Детский литературный сайт «Радуга Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

9. Молодые писатели Тувы . — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 28.09.2019).

11. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

12. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 23.01.2020).

13. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

14. Электронный корпус текстов тувинского языка. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 03.04.2018).